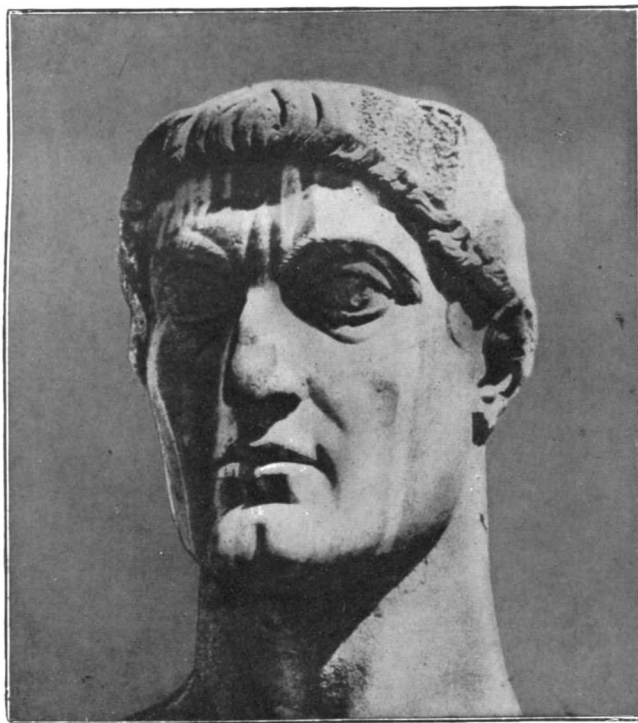

**DE ONDERGANG VAN DE OUDE
BESCHAVING**

**Van dit werk zijn 10 genummerde exemplaren gedrukt op
Oud-Hollandsch papier.**

CONSTANTIJN DE GROOTE.

DE ONDERGANG
VAN DE
OUDE BESCHAVING

EEN SPIEGEL VOOR ONZEN TIJD

DOOR
GUGLIELMO FERRERO

UIT HET FRANSCH DOOR J. HENZEL

ZUTPHEN — W. J. THIEME & CIE

VOORWOORD.

TOEN de bolsjewieksche revolutie tot stand was gekomen, trof het den Italiaan Ferrero, één der allergrootste kenners der geschiedenis, dat alles, wat nu gebeurt, eigenlijk een parallel is van wat in de derde en vierde eeuw onzer jaartelling in het Romeinsche Rijk had plaats gegrepen. Dit boek is als 't ware een spiegel, dien hij ons voorhoudt, en daardoor een waarschuwing. Een boek van groote actualiteit.

DE VERTALER.

INHOUD.

Hoofdst.	Bladz.
Voorwoord	5
I. De diepe Oorzaken	9
II. De crisis van de derde eeuw .	59
III. Diocletianus en de hervorming van het Rijk	108
IV. Constantijn en de overwinning van het Christendom	155
V. In de derde en in de twintigste eeuw	223

HOOFDSTUK I.

De diepe Oorzaken.

GEWOONLIJK meent men, dat het licht van de oude beschaving na een doodstrijd van vele eeuwen langzaam aan is uitgegaan.

Deze meening echter is, althans wat het westen betreft, in geenendeele in overeenstemming met de waarheid. Op het oogenblik, toen keizer Alexander Severus door zijn opstandige legioenen werd gedood, in het jaar 235 van onze jaartelling, was de oude beschaving in Europa, Afrika en Azië nog intact.

In het heilige hunner tempels, met alle pracht, waartoe een steeds toenemende welvaart in staat stelde, in den loop der laatste eeuwen opgericht of gerestaureerd,

waakten de goden van het Grieksche en Romeinsche polytheïsme, zoowel als de gehelleniseerde of geromaniseerde inheemsche goden der provincies, die noch Grieksch noch Latijnsch waren, over de sociale orde van geheel het keizerrijk. Uit den vruchtbaren schoot van het polytheïsme was zelfs gedurende de laatste twee eeuwen nog een nieuwe eeredienst geboren, die van Rome en Augustus, welke nog in het begin van de derde eeuw van de boorden van den Rhijn tot aan de oevers van den Euphraat de majestueuze eenheid van het Rijk symboliseerde. Voortgekomen uit een log en kleurig kosmopolitisch mengsel van hellenisme, romanisme, en orientalisme, verspreidde zich, als een kostbaar vernis over rustiek faience-werk, een schitterende, maar oppervlakkige beschaving over het geheele keizerrijk.

Twee aristocratieën, de keizerlijke, die te Rome resideerde, en de provinciale, die in de steden van den tweeden rang verblijf hield, waren door de Grieksche,

of door de Latijnsche cultuur of door beide tezamen, toegerust, om met wijsheid, rechtvaardigheid en pracht het keizerrijk te regeeren.

De schoone kunsten — de beeldhouwkunst, de schilderkunst en de architectuur — bloeiden, hoewel zij, om te voldoen aan den smaak van een te groot publiek, dat bovendien te kosmopolitisch van aard was, den eenvoud en de zuiverheid van den gouden tijd hadden verloren. De filosofie en de litteratuur werden met grooten ijver, zij het ook zonder groote oorspronkelijkheid, door een steeds grooter wordende schare van mannen en vrouwen, zoowel uit de middenstanden als uit de hoogere klassen, beoefend. Het aantal scholen werd overal grooter; zelfs in de kleinere plaatsen. De studie, die men toen het hoogst schatte, die men met het meeste vuur beoefende en die men de grootste belooningen waardig achtte, was die van de rechtsgeleerdheid. Het krioelde in het Rijk van juristen. De eigenschappen, die een groot rechtsgeleerde maken,

scherpzinnigheid, fijnheid, dialektische kracht, gevoel van billijkheid, vindingrijkheid in gedragslijn, voerden direct tot de hoogste ambten aan het hof en in het leger. De gerechtigheid aan de wereld te brengen door een recht, dat het zuivere werk van de rede en de billijkheid was, was de taak geworden van het groote Rijk, door zoovele oorlogen gesticht; edele en verheven taak onder alle, die een staat van de oude wereld zich kon voorstellen en die de groote leer van Aristoteles tot werkelijkheid maakte, volgens welke het hoogste doel van den staat niet de rijkdom noch de macht is, maar de deugd. De groote en de kleine steden in alle provincies spannen zich in om groote gebouwen op te richten, scholen te stichten, feesten en weelderige ceremoniën te organiseeren, de studies, die het meest in zwang waren, aan te moedigen en het welzijn van de volksklassen te bevorderen. De landbouw, de industrie en de handel bloeiden, de financiën van het Rijk en van de steden waren nog niet

in al te slechte condities en het leger was nog sterk genoeg om den barbaren, die op de grenzen rondzwierven, eerbied voor den Romeinschen naam in te boezemen. Vijftig jaar later vinden we dit alles veranderd. De Grieksch-Romeinsche beschaving strijdt met het polytheïsme haar doodstrijd. De goden ontvluchten hun verlaten tempels, die ineenstorten, om op het land een schuilplaats te zoeken. De verfijnde aristocratieën, die het Rijk met zooveel pracht en gerechtigheid regeerden en die het groote monument van het rationeele recht hadden opgericht, zijn verdwenen. Het Rijk is de prooi van een despotisme, dat even zwak als onstuimig is en dat zijn civiele en militaire functionarissen recruteert uit de meest barbaarsche volken van het Rijk. De provincies van het Westen, met inbegrip van Gallië en Italië, zijn bijna geheel verwoest. Het land en de kleine steden worden ontvolkt; wat er aan menschen en rijkdommen is overgebleven gaat zich ophoopen in eenige groote centra; de edele metalen

verdwijnen; de landbouw, de industrie en de handel gaan onder; de kunsten en de wetenschappen zijn in gevaar. Terwijl men gedurende de twee voorafgaande eeuwen zich had ingespannen om boven de ontzaggelijke verscheidenheid van godsdiensten en eerediensten uit een groote politieke eenheid in het Rijk te vestigen, wordt in de nieuwe periode te midden van de verbrokkeling van het Rijk een groote godsdienstige eenheid geschapen.

De Grieksch-Latijnsche beschaving, die, wat de materiële elementen aangaat, verwoest werd door de anarchie, werd geestelijk tot ontbinding gebracht door het Christendom, dat het polytheïsme verving door het monotheïsme en dat alle krachten gebruikte om op de ruïnen van den politieken en militairen geest een universeele godsdienstige gemeenschap te bouwen, die eenig en alleen zich bezig hield met de moreele vervolmaking. In één woord, de oude beschaving is niets meer dan een groote ruïne. En geen menschelijke poging zal

in staat zijn om de algeheele ineenstorting te verhinderen.

Hoe moet zulk een verandering verklaard worden? Wat is dan toch gedurende deze vijftig jaren gebeurd?

I.

Om deze groote crisis van de menschelijke beschaving te begrijpen moeten we teruggaan tot het begin van het Rijk en den aard van de autoriteit in het Rijk verstaan, zooals die in den boezem van de kleine Latijnsche republiek is ontstaan. De geschiedschrijvers gaan maar voort met van den Romeinschen keizer in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling een absoluut alleenheerscher te maken, en wel naar het type van de dynastieën, die Europa geregeerd hebben in de zeventiende en achttiende eeuw. En inderdaad, de Romeinsche keizer leek ook op de monarchen van de laatste eeuwen, zoowel omdat zijn macht zijn geheele leven duurde, als ook omdat, indien zijn macht eigenlijk gezegd niet absoluut was,

deze toch zóó groot was, dat het verschil met een absolute macht niet dadelijk in het oog viel aan degenen, die gewend waren aan de vormen en aan de beginselen van den modernen staat. Toch verschilt het Romeinsche keizerrijk van de werkelijke monarchie, zoowel uit oude als uit moderne tijden, omdat het tot op Septimius Severus nooit het dynastieke of hereditaire beginsel heeft erkend als basis van zijn organisatie. Evenals de republikeinsche magistraten verkrijgt een keizer zijn macht slechts door een verkiezing. Verwantschap en geboorte zijn nooit beschouwd als wettige rechten voor zijn autoriteit. Het is waar, dat herhaalde malen de macht gedurende verscheidene generaties in de handen van één familie is gebleven, maar dat was altijd om bepaalde feiten en niet krachtens een recht. De geschiedschrijver kan in alle gevallen deze bepaalde feiten nog naspeuren. Dit verschil reeds zou voor ons voldoende zijn om te concluderen, dat het Rijk tot op Septimius Severus geen absolute monarchie

was geweest, al kan men het toch ook niet een republiek noemen. Het was een régime tusschen deze beide principes in. En dit onzekere karakter is voor het Rijk een oorzaak van zwakheid geweest, die de geschiedschrijvers te veel verwaarloosd hebben, maar die den grootsten invloed heeft geoefend op de lotsgevallen van de Grieksch-Latijnsche beschaving.

In ieder politiek systeem, dat niet gegrond is op de erfopvolging, doch op verkiezing, is het de groote moeielijkheid een stelsel te vinden, waarbij het beginsel der verkiezing bij zijn toepassing niet door bedrog of geweld te niet gedaan kan worden. Door talrijke oorzaken, waarvan het onderzoek ons te ver zou voeren, maar waarvan de voornaamste juist het gevolg zijn van het feit, dat de autoriteit van den keizer zoo weinig bepaald was, gelukte het Rome niet de bepalingen voor de verkiezing van den keizer zóó vast te stellen, dat alle twijfel onmogelijk was en dat de pogingen om te bedriegen of om geweld

te gebruiken waren uitgesloten. In beginsel moest de keizer in de volksvergaderingen door het Romeinsche volk gekozen worden. De macht werd hem opgedragen door een *lex de imperio*, en wij kunnen verzekeren, dat zij tenminste tot aan Vespasianus onderworpen werd aan de volksvergaderingen en formeel door deze werd goedgekeurd. Maar wij weten ook, dat onder het keizerrijk de volksvergaderingen niets anders waren dan een constitutioneele fictie en dat zij, wanneer zij over de *lex de imperio* stemden, niets anders deden dan den tekst van het senaatsbesluit, waardoor de senaat de macht aan den keizer had verleend, te bekrachtigen. Het lichaam, dat inderdaad het gezag van den keizer wettigde door hem de constitutioneele macht op te dragen, was dus de senaat. De senaat had dus bij gevolg ook den keizer moeten kiezen, aan welken hij de wettige macht kon opdragen. Maar door verschillende redenen van politieken en constitutioneelen aard was de senaat niet in staat, dit recht op te eischen

om het in alle gevallen met volkomen vrijheid uit te oefenen. Het gevolg was, dat de senaat soms den door hem gewilden keizer koos en aan het Rijk gaf, maar dat het ook gebeurde, dat hij in andere gevallen zich moest tevreden stellen met de keuze, door andere sociale machten gedaan, te bevestigen. Zoo werd Nerva bijv. door den senaat gekozen, terwijl Tiberius aan den senaat werd opgedrongen door een politieke en militaire situatie, die niets te maken had met de wenschen en inzichten van deze illustere vergadering. Claudius en Nero werden opgedrongen door de praetorianen (gardecorpsen); Vespasianus door de overwinning en door de soldaten. Van Nerva tot Marcus Aurelius, dus gedurende de schitterendste periode van het keizerrijk, had men een gemengd stelsel aangenomen: de keizer koos in den senaat, en in overeenstemming met dit lichaam, den man, die hem het meest geschikt scheen om hem op te volgen. Hij nam hem als zoon aan, en betrok hem in de

uitoefening van de macht als helper en adjunct.

Was de keizer nu gestorven, dan droeg de senaat de keizerlijke macht op aan den geadopteerden zoon en deed daarmee eigenlijk niets anders dan zijn vroegere keuze bevestigen. In 't kort, er was in het Rijk wel een lichaam, dat den keizer kon kiezen en 't ook moest doen, maar dit lichaam beschikte niet altijd over de noodige autoriteit en kracht om van zijn macht volkomen gebruik te maken, en het bepaalde zich daarom dikwijls, in plaats van den keizer zelf te kiezen, tot het bekrachtigen van de keuze, door anderen gedaan. Deze taak bleef echter altoos zijn onbetwistbaar recht. Van geen keizer was het gezag wettig, voordat hij het door middel van de *lex de imperio* van den senaat had ontvangen. Men zou dus den Romeinschen senaat onder het keizerrijk kunnen vergelijken met het parlement van vele moderne staten, dat in beginsel de regeering zou moeten kiezen, maar in werkelijkheid maar

al te dikwijls niets anders doet dan door zijn goedkeuring de regeering te wettigen, die door het hof, of door aan het parlement vreemde, machtige coterieën, gekozen is. Het is daarom, dat vele geschiedschrijvers gewoonlijk met groote verachting neerzien op den senaat gedurende het keizerrijk, en dien beschouwen als een mummie, uit den tijd van de republiek overgebleven gedurende het keizerrijk, vereerenswaardig, zeker, maar van geen nut, en zelfs een belemmering bij de nieuwe constitutie. Men heeft in de negentiende eeuw te veel revoluties gemaakt en men is tezeer gewoon geworden om het gezag te verwarren met de macht, om een instelling juist te kunnen beoordeelen, wier taak het was aan het keizerlijk gezag het onuitwischbaar karakter van de wettigheid te geven. Maar nu de revolutie, die plotseling in het Oosten ontbrand is, zich beweegt in de richting van de grenzen der Westersche beschaving, nu kan het zijn nut hebben en zal het verstandig zijn, om eens te probeeren te begrijpen hoe de voorspoed van het

keizerrijk gedurende de eerste eeuw voor een deel te danken was aan een instelling, van welke vele moderne geschiedschrijvers meenen, dat die van geen nut was, omdat haar taak meer formeel van aard was dan substantieel.

II.

Hoewel de meeste geschiedschrijvers naar het voorbeeld van Mommsen voortgaan den senaat als een zoenoffer te laten sterven op het graf van Caesar, is er toch geen twijfel aan, of de senaat heeft niet alleen verder geleefd en verder het Rijk geregeerd nadat Caesar gestorven was, maar hij was zelfs in de tweede helft van de eerste eeuw als een oude boom, die, na geënt te zijn, opnieuw vruchten draagt. Hij werd vernieuwd, kreeg een nieuw prestige, en regeerde het Rijk met zoo'n energie en wijsheid, dat hij de vergelijking met de schoonste tijden van de republiek doorstaan kon. Hoe kwam dit? Welke was de miraculeuze ent, die deze verandering van den ouden stam tot stand bracht?

Laat ons probeeren het kort uiteen te zetten. Gedurende de eerste eeuw van het keizerrijk, een periode van voorspoed en vrede, waren er vele families in Noord Italië, in Gallië, in Spanje en in Noord Afrika, die rijk werden, zoodat overal nieuwe plaatselijke aristocratische families ontstonden.

Zooals natuurlijk is wekte de rijkdom bij deze families het verlangen te schitteren en te heerschen. Zij zoeken dus in den vredestijd een model om na te volgen, teneinde zich wat meer te beschaven, zich de bewondering van het volk waardig te maken en een werkelijke aristocratie te worden, die intellectueel en moreel uitsteekt boven de massa van de armen en minder gefortuneerden. Behalve enkele zeldzame families, die dit model zoeken onder de nog warme asch van de nationale tradities en van de tijden van onafhankelijkheid, vinden de meesten het te Rome in den Romeinschen adel, maar niet zoozeer in den verdeelden, verkwis tenden, prachtlievenden, weinig actieven, onbuigzamen en tegelijk zwakken adel van

het tijdperk der Julii en Claudii als wel in het luisterrijke, en eerwaardige beeld, dat Cicero, Sallustius, Horatius, Virgilius en Titus-Livius hadden geteekend van den ouden Romeinschen adel, dien zij met zoo schitterende kleuren hadden getooid. Want de rijke Latijnsche litteratuur was niet een afleiding voor nietsdoende en nieuwsgierige rijkaards, maar zij was het edelste orgaan van de Romeinsche macht, het elegante voertuig, dat tegelijkertijd de kennis van de Latijnsche taal, den smaak voor de schoone letteren en de zedelijke en politieke leeringen, waarin de Romeinsche aristocratie geloofde, propageerde onder de keurfamilies, die zich altijd weer vormden in de provincies van het Westen en van Afrika, en die opkwamen uit de samengestelde massa der overwonnenen. Onderwezen door Latijnsche leermeesters, bestudeerden de nieuwe geslachten de groote schrijvers niet slechts als meesters, wat den vorm betreft, maar als meesters op het punt van gedachte en van gevoel. Zij groeiden op met het

bewonderenswaardige model van den ouden Romeinschen adel voor oogen, niet zooals het in werkelijkheid geweest was, maar zooals het heldere penseel van Titus-Livius hem, ontdaan van zijn ondeugden en van zijn zwakheden, geschilderd had in de lijst van zijn onsterfelijke geschiedenis. Door de kunst werden zij ingenomen voor zijn geidealiseerde deugden: eenvoud, burgerlijke toewijding, dapperheid in den krijg en trouw aan de burgerlijke en religieuze tradities. Zij werden overtuigd, dat de mensch geen hooger eerezucht kon hebben dan opgenomen te worden in deze aristocratie en in den senaat, die haar vertegenwoordigde. Tot op Nero's tijd echter bleef de exclusieve geest van het oude Rome zeer krachtig. Weinige aanzienlijke families uit de provincies vermochten de deuren van den senaat te forceeren. Bijna uitsluitend bestond deze uit families, afkomstig uit Midden Italië, een te beperkte aristocratie voor zulk een groot Rijk, en die ook door te vele oude en nieuwe ondeugden werd

ondermijnd. Een eeuw van vrede was niet in staat geweest om de tweedracht, de haat en de rivaliteit, die altoos deze families verdeeld hadden, te doen ophouden. Integendeel, de trots en de geest van exclusivisme, die in alle tijden den ouden Romeinschen adel gekenmerkt hadden, waren er nog door toegenomen. Bij deze oude gebreken hadden zich nieuwe gevoegd: een alle perken te buiten gaande zucht naar luxe, en een soort van scepticisme, dat de menschen er toe bracht zich te vermaken met de meest gevaarlijke exotismen.

Deze al te beperkte en verouderde aristocratie was de voornaamste oorzaak van de ernstige troebelen, die het Rijk van Augustus tot Nero in beroering brachten, en zou het misschien ook tot den ondergang gevoerd hebben, indien in de provincies zich niet een nieuwe aristocratie gevormd had, die, geënt op den ouden stam, den senaat nieuwe levenskracht moest toevoeren.

Het was Vespasianus, die op het geschikte oogenblik deze delicate operatie ondernam

en wist te doen slagen. De verschrikkelijke burgeroorlog, die zich na den dood van Nero ontketende, had tenslotte zijn grond in dit ingewortelde egoïsme en in dezen exclusieven geest van de oude aristocratie. Het gevaar was te ernstig gebleken, en alle menschen met gezond verstand begrepen, dat het politieke lichaam, wiens taak het was de keizers te kiezen en terzijde te staan, moest vernieuwd en versterkt worden. En zonder al te veel moeilijkheden kon Vespasianus de groote hervorming tot stand brengen, die een paar jaren te voren onmogelijk zou geweest zijn. De geschiedschrijvers uit de oudheid vertellen ons, dat hij, na zich eerst het gezag van censor¹⁾ te hebben toegeëigend, duizend van de belangrijkste families uit de provincies koos en ze schreef op de lijst der senatoren en op die van de ridders, ze naar Rome liet komen en de Romeinsche aristocratie van top

¹⁾ Tot den taak van den censor behoorde o. m. het opmaken van de lijst der senatoren voor de eerstvolgende vijf jaren.

Noot van den Vertaler.

tot teen hervormde. Om deze hervorming verdient Vespasianus na Augustus beschouwd te worden als de tweede stichter van het keizerrijk, want op deze manier wist hij het Rijk een nieuwe aristocratie te geven, die in meerdere opzichten de oude overtrof. Daar zij uit de provincies kwam, was deze aristocratie veel zuiniger, veel eenvoudiger, had strenger zeden, was werkzamer, ernstiger en had bovenal veel grooter toewijding voor de groote Romeinsche, republikeinsche en aristocratische traditie dan de oude aristocratie had, die uit Italië herkomstig was en die bedorven was door de burgeroorlogen, het succes, den rijkdom en den vrede van het eerste keizerrijk. Door één van deze verrassingen, waaraan de geschiedenis in haar mysterieuze grillen zoo rijk is, waren de kleinkinderen van de eens door Rome onderworpen Galliërs, Spanjaarden en Afrikanen, beter Romeinen dan de afstammelingen van deze families uit Midden Italië, die het Rijk veroverd hadden! De geest van Rome, die wegstierf

in Italië, leefde weer op in de provincies. Tacitus, Plinius de oudere en Plinius de jongere vertegenwoordigen deze nieuwe, provinciale aristocratie in de litteratuur, Trajanus en Hadrianus doen het in de politiek.

Met oprechtheid en kracht paste zij bij de regeering van het keizerrijk de politieke en moreele beginselen van de republiek toe; wist ze aan te passen aan de nieuwe omstandigheden der wereld, bracht ze overeen met de kunst en met de filosofie van het hellenisme en schiep door deze fusie van romanisme en hellenisme de ware beschaving van het keizerrijk. Gedurende de eeuw, in welke deze aristocratie de wereld regeerde, mocht deze zich verheugen in een groote rust en voorspoed, doordat zoowel het gezag van den senaat als dat van den keizer werd geëerbiedigd. In dezen tijd is er dan ook geen sprake van de botsingen en antagonismen, welke de geschiedschrijvers zich hebben voorgesteld, die tot elken prijs van het keizerrijk der

eerste twee eeuwen een monarchie willen maken.

Zooals we reeds hebben gezegd, koos de senaat in overeenstemming met den keizer dengene, die hem zou opvolgen. De staat was eigenlijk een echte republiek, geregeerd door den senaat en den keizer, waarbij de tweede de rechten van den eerste eerbiedigde, en de eerste die van den tweede, als den meest eminente en machtigste van zijn leden, respecteerde. Er was nooit eenige onzekerheid omtrent de keuze van den keizer en omtrent de voorwaarden, vereischt om deze keuze wettig te maken. De ernstige fout van de keizerlijke regeringsvorm was dus voor het oogenblik vermeden. Het gezag van Trajanus, van Hadrianus, van Antoninus en van Marcus Aurelius werd door allen erkend, en het werd niet, zooals dat van Tiberius, Claudius en Nero, bedreigd door de geheime en onverzoenlijke oppositie van den adel. En waar de Romeinsche staat nu niet meer verzwakt werd door al te diepgaande

tweedracht in den boezem van de almachtige groep zelf, die de regeering in handen had, was men in den loop van deze eeuw in staat zoowel groote werken des vredes te verrichten in het onmetelijke Rijk als groote dingen met de wapenen tot stand te brengen.

III.

Maar de beginselen van een beschaving verslijten met den tijd, evenals de klassen, die deze beginselen moeten toepassen, achteruit gaan. Hoe goed deze aristocratie, gevormd uit de élite van zoovele provinciën, ook was en hoe sterk zij ook mocht zijn, ook zij ontsnapte niet aan het algemeene lot. Langzamerhand ging de samenhang verloren, gedeeltelijk, zooals bij alle aristocratische kringen, door innerlijke uitputting en voor een ander deel doordat langzamerhand de filosofische en godsdienstige stelsels van universeelen aard, die van buiten op deze kringen inwerkten, ze deden uiteenvallen. Het romanisme was een nationale en aristocratische leer, en

bijgevolg exclusivistisch; een soort van harnas, waarin een volk en een staat zich opsloten om zich af te scheiden van het overige der wereld. Het stond dus tegenover de universeele filosofische en religieuze stelsels, zooals het Stoïcisme en het Christendom, die alle menschen en alle volken naar één principe van zedelijke gelijkheid maten, hoe verschillend deze twee stelsels onderling ook mochten zijn. Reeds verzwakt door de innerlijke uitputting en door den invloed van de universele stelsels van filosofie en godsdienst, werd deze aristocratie ten slotte overvallen door een politieke crisis, die haar vernietigde. Het is de moeite waard deze politieke crisis aandachtig te bestudeeren, want met haar begint eigenlijk de ondergang van de oude beschaving. Marcus Aurelius is niet alleen beroemd als keizer. Zijn „Gedachten” zijn één der schoonste monumenten van de menschelijke wijsheid. Sedert achttien eeuwen leest de wereld ze en bewondert ze. Men moet echter toegeven, dat deze beroemde keizer,

die met zijn filosofische inzichten geroepen werd om de wereld te regeeren, zich vreemd gedroeg in de kwestie van de opvolging, die door minder filosofisch aangelegde keizers zoo goed was opgelost. In plaats van, evenals zijn voorgangers, zich te verstaan met den senaat en Claudius Pompeianus te kiezen, dien de senaat unaniem als den waardigste aanwees, stelde Marcus Aurelius in 177 als deelgenoot in de regeering van het Rijk zijn zoon Commodus aan, die vijftien jaar was, en gaf hem de macht van tribuun. Hoe het mogelijk is, dat juist een stoïcijnsch filosoof geprobeerd heeft in de republikeinsche, aristocratische regeering van het Rijk het dynastieke beginsel te brengen . . . dat is een mysterie, waarover de oude geschriften geen licht werpen. Maar de gevolgen van de vergissing waren verschrikkelijk. Toen Marcus Aurelius in 180 stierf, was Commodus achttien jaar. Hij had dus niet den leeftijd en bezat evenmin de voorbereiding, die noodig waren om den zwaren taak te

vervullen, die hem plotseling op de schouderen gelegd werd. Gedeeltelijk tengevolge van de wijze, waarop Commodus aan den senaat was opgedrongen, en voor een ander deel tengevolge van de ongeschiktheid van den nieuwen keizer, duurde het niet lang of tusschen den senaat en het hoofd van het Rijk ontstond zulk een hevig conflict, als Rome sedert de dagen van Domitianus niet gekend had. En evenals in de dagen van Domitianus was het einde van dezen nieuwen twist tusschen de twee hoogste machten van den staat, dat er een samenzwering gesmeed werd. Maar terwijl na den dood van Domitianus de senaat meester was gebleven van de gebeurtenissen, en in den persoon van Narva zijn candidaat aan het Rijk had kunnen geven, gelukte het ditmaal na den dood van Commodus den senaat niet meester te blijven van de situatie, en evenmin opnieuw een soort van wettige overdracht van het hoogste gezag te bewerkstelligen. De opvolging was oorzaak van een hevigen burgeroorlog,

die eindigde in het militaire absolutisme van Septimius Severus, dat hij oprichtte op de ruïnen van het gezag van den senaat. Septimius Severus behoorde tot een familie uit Leptis in Afrika, zeer rijk en zeer ontwikkeld, maar van jongen adel, daar hij zelf het eerste lid van zijn familie was, dat lid van den senaat was geweest. Met gelijken ijver had hij de Latijnsche en de Grieksche letteren bestudeerd en daarna was hij gehuwd met Julia Domna, voortgesproten uit één der rijkste families van Syrië, aan welke familie de zonnediens de beroemdste priesters te danken had. Afrikaan van jongen adel, gehelleniseerd en geromaniseerd, maar niet zonder dat hij krachtig den invloed van het Aziatische Oosten ondergaan had, was Septimius Severus niet de man om het gezag van den senaat te respecteeren, zooals dat een eeuw te voren de groote Trajanus gedaan had, en vooral niet toen de senaat in den burgeroorlog zich tegen hem verklaard had. De senaat had, wij weten niet waarom,

al zijn gezag, waarover hij beschikte, ten dienste gesteld van de vijanden van den Afrikaan en toen de stijd te zijnen gunste was uitgevallen, wreekte hij zich door het werk van Vespasianus ongedaan te maken. Sterk door de trouw van zijn legioenen, verzwakte en verarmde hij door executies en confiscaties de historische aristocratie zooveel hij kon. Hij vernederde hen door hun voorrechten en hun prestige ten gunste van de ridders te verkleinen; aan deze laatsten schonk hij talrijke ambten, die tot nu toe voor de senatoren gereserveerd waren geweest, en hij begon uit de ridders een nieuwen adel te kiezen van ambtenaren, gekozen door en afhankelijk van hem, en hij gaf hun nieuwe eeretitels (*vir egregius*, *vir perfectus*, *vir clarissimus*). Hij oefende openlijk de absolute macht uit, versterkte het dynastieke beginsel en behandelde openlijk het Rijk als een familie-eigendom door het onder zijn twee zonen te verdeelen. Hij maakte van het leger een politieke macht, die hooger was dan de

senaat en beschouwde de gunst van het leger en de macht, die hij er aan dankte als gezagsbronnen van meer waarde dan de keuze van den senaat. Tenslotte was Septimius Severus de eerste ware absolute of bijna absolute monarch van het Rijk, die het waagde zich officieel *dominus* te laten noemen, die recht sprak in zijn paleis en die het gezag van den senaat met zulk een vernedering trof, dat dit lichaam er zich niet meer van herstelde. Hij volbracht in het Rijk een werkelijke revolutie, de revolutie, die zoovele geschiedschrijvers aan Caesar toekennen!

En eerst had het er allen schijn van, dat het Rijk zich niet had te beklagen over deze ingrijpende revolutie, die zijn karakter en zijn natuur geheel veranderde. Deze terugstelling van den senaat kon zelfs in den aanvang begroet worden als een weldaad niet slechts door het officiële optimisme, maar zelfs ook door onpartijdige waarnemers. De regeering van de laatste Antonini, in 't bijzonder die van Marcus

Aurelius, was rechtvaardig geweest en had een open blik voor allerlei gehad, maar was ook zeer zwak, langzaam en weinig werkzaam geweest, zooals het vaak het geval is met de regeering van aristocratieën, die oud werden. De regeering van Septimius Severus was flink, beslist, vol van gewaagden ondernemingsgeest, zooals dat het geval kan zijn met de dictatuur van een gelukkig soldaat, die verstandig is en begaafd met de eigenschappen van den werkelijken staatsman.

Maar de gevaren, die de door hem volbrachte revolutie in haar schoot droeg, kwamen aan den dag, toen Septimius Severus gestorven was en het door hem zoo uitnemend gehanteerde instrument overging in zwakker handen. Hij had de macht als iets, dat hem toebehoorde nagelaten aan zijn twee zonen Caracalla en Geta. Zijn twee erfgenamen konden het echter niet met elkaar vinden; Caracalla vermoordde zijn broeder en alleen overgebleven als meester van het Rijk, werd hij

op zijn beurt korten tijd daarna het slachtoffer van een militaire samenzwering. Na zijn dood riepen de legioenen den *praefectus praetorio*, het hoofd van de garde, Marcus Opelius Macrinus, tot keizer uit, die niet eens senator, maar eenvoudig ridder was. Dit was de eerste maal, dat de soldaten een keizer durfden kiezen buiten de rangen van den senaat. Maar de proclamatie der soldaten was, al heeft Mommsen ook zwakjes het omgekeerde beweerd, geen wettige gezagsbron, daar deze zonder de investituur van den senaat een onbepaalde waarde had. Zij schonk slechts een macht, die uit het feit zelf werd afgeleid, maar broos en onzeker was. Wat de eene groep van legioenen gegeven had kon door een andere groep betwist worden, tenzij de gekozen keizer een zeer krachtig man was en zich mocht verheugen in een groot persoonlijk aanzien. Inderdaad zocht Macrinus zich de bekrachtiging van den senaat te verzekeren. Maar terwijl hij nog onderhandelde om zijn gezag

te doen wettigen, ruimde een andere militaire opstand, aangestookt door de familie van Septimius Severus, hem uit den weg en riep Heliogabalus, neef van Septimius Severus, tot keizer uit. Heliogabalus, die nauwelijks veertien jaar oud was, kon zich niet lang handhaven, daar hij geen ander recht tot regeeren had dan de veranderlijke gunst van de soldaten. Na vier jaren ruimden dezen zelf, die hem eerst op den troon hadden gezet, hem uit den weg en als keizer bleef slechts over de neef van Heliogabalus, Alexander Severus, die kort tevoren door zijn familie en de soldaten als mederegent aan Heliogabalus was toegevoegd. Maar deze militaire revoluties en de wisselvalligheid van de keizerlijke macht, die er het gevolg van was, hadden de regeerende klassen zoozeer beangstigd, dat allen, om te beginnen met de familie van Septimius Severus zelf, zich wendden tot den senaat om een krachtig bestuur in te stellen, dat geëerbiedigd werd, doordat de wettigheid onbestreden was en om aan de

aanmatiging der legioenen paal en perk te stellen.

Alexander Severus ging dus weer terug tot de politiek van Trajanus, van Antoninus Pius en van Marcus Arelus en overdreef die zelfs. Hij weigerde den titel van dominus, hij verminderde het ceremonieel, behandelde de senatoren als zijn gelijken, droeg opnieuw aan den senaat de keuze op der voornaamste ambtenaren, de gouverneurs der provincies inbegrepen, hij vormde met de senatoren het *consilium principis* ¹⁾, hij wilde, dat senatoren de gouverneurs bijstonden en beperkte niet alleen het gezag van de keizerlijke procureurs, maar liet ze ook door het volk kiezen. Evenals eenmaal Sulla, Augustus en Vespasianus stelde hij nog eens tegenover het ontketende geweld van den militairen opstand den senaat als den bewaarder van de orde en als de rots, waarop de wettigheid steunde. Maar het was voor de laatste maal. De legioenen waren niet meer, zooals in de eerste eeuw

¹⁾ De kabinetsraad des keizers. Noot van den Vertaler.

van het keizerrijk, bijna uitsluitend gerecruteerd uit de Italianen, die uit traditie den senaat vereerden als den vader van de natie, neen, het krioelde nu in hun midden van mannen uit de provincies, barbaren, voor wie de senaat slechts een vaag, verwijderd gezag was, en men respecteerde hem slechts terwille van zijn gezag. Zoo had onder anderen de geest, dien men *Severisch* zou kunnen noemen, de eerezucht om de eenige steun van het keizerlijk gezag te zijn, de legioenen reeds te zeer doortrokken dan dat zij zich lang zouden kunnen buigen voor den senaat. Tenslotte begunstigten ook de omstandigheden hun lust om opstand te maken. Op dit kritieke oogenblik van de geschiedenis van het Westen, had een groote revolutie in het Oosten plaats. De laatste koning van de Parthen was uit den weg geruimd, en de nationale dynastie der Sassaniden beklom weder den troon, vastbesloten om de Grieksche cultuur, die de Parthen hadden begunstigd, in Perzië uit te roeien en om

het gebied van het oude Perzische rijk, dat nu in de macht der Romeinen was, weer te veroveren. Plotseling bevond het Romeinsche rijk zich aldus in een grooten oorlog met Perzië gewikkeld. Het gelukte Alexander Severus de Perzische invallers terug te slaan, maar niet dan door alle krachten van het Rijk, inbegrepen die, welke de grenzen van het Westen moesten verdedigen, er in te betrekken.

De Alamannen en de Marcomannen profiteerden van deze gelegenheid om respectievelijk den Donau en den Rhijn over te steken. Alexander Severus, die bezig gehouden werd in het Oosten, was van oordeel, dat hij den inval niet kon afslaan met zijn legers alleen en gaf de voorkeur aan onderhandelingen en geldelijke ondersteuning. Van uit een politiek oogpunt was de gedachte op zichzelf verstandig. Maar de soldaten, ontevreden, dat zij zich niet meer meesters van den staat gevoelden, zooals zij het geweest waren onder Septimius Severus en Caracalla, grepen dit als voorwendsel aan

om op te staan. Zij beschuldigden Alexander Severus ervan, dat hij het Rijk schatplichtig maakte aan de barbaren en brachten hem met zijn geheele familie ter dood. Daarna riepen zij het hoofd van de samenzwering, een hoofdofficier uit Thracië geboortig, een dapper soldaat, doch die het Latijn nauwelijks kon stamelen, *C. Julius Verus Maximinus*, tot keizer uit.

IV.

Deze opstand is het begin van een oneindige reeks burgeroorlogen en oorlogen naar buiten, van verschillende plagen, pestilentiën en hongersnood, die zonder onderbreking een halve eeuw duurden en het Rijk ontvolkten en verarmden; die de aanzienlijken, door wie gedurende de eerste twee eeuwen het Rijk geregeerd, gepacificeerd en beschaafd was, uitroeiden, en met de aanzienlijken de kunsten uit den vreedestijd en het beste deel van de Grieksche en Latijnsche cultuur.

Men heeft tot in het oneindige gedis-

cussiërd over de oorzaken, waardoor de oude beschaving voor zoo'n groot deel verdwenen is. En men kan begrijpen, dat dit onderwerp de geesten al maar door heeft bezig gehouden, want weinig beschavingen hebben zich zoo roemrijk ontplooid en hebben zulk een noodlottig einde gevonden. Wanneer wij den gang van de beschaving gadeslaan, die van het jaar duizend af op de puinhoopen van de oude beschaving weer begon te bloeien, dan kunnen we niet nalaten te vragen waarom Europa sedert welhaast negen eeuwen zich verheugt in een bijna ononderbroken ontwikkeling, waarbij de veroveringen en de voordeelen altijd de verliezen overtreffen, en waarom daarentegen de oude beschaving, vol van scheppende kracht, het slachtoffer is geworden van zulk een verschrikkelijke catastrofie, dat zij haast geheel en al moest ondergaan. Sommigen geven de schuld aan de invallen der Barbaren, maar vergeten dan dat ze eerst moeten verklaren hoe het mogelijk was, dat zulk een machtig rijk,

dat beschikte over de heele militaire wetenschap van dien tijd, op een bepaald oogenblik niet in staat is geweest om zijn grenzen te verdedigen tegen volkeren, die de eerste beginselen van de oorlogskunst en van de kunst om te regeeren van dat rijk hadden geleerd. Anderen meenen, dat deze ondergang te wijten is aan het Christendom; weer anderen aan het overwicht, dat de lagere klassen en de meest barbaarsche volken in het Rijk kregen; terwijl eindelijk nog anderen het toeschrijven aan de ontzettend drukkende belastingen en aan het absolutisme in de regeering. Maar al deze verklaringen, die gedeeltelijk wel juist zijn, verklaren toch niets zoolang men niet tegelijk aantoonde hoe het Christendom op een gegeven oogenblik in staat was aan het Rijk leeringen en instellingen op te dringen, die zijn politieke en militaire macht haast geheel moesten vernietigen; door welke oorzaken de rassen, die het Rijk bevolkten, zich vermengden en weer geheel Barbaren werden; en eindelijk hoe het

mogelijk was, dat de Staat tenslotte het Rijk door zijn onbarmhartig absolutisme en zijn dwaze financiële politiek ten ondergang voerde. Al deze verschrikkelijke ontbindingsverschijnselen moeten een eerste oorzaak hebben en wij moeten die opzoeken. Deze eerste oorzaak is een groote politieke crisis, de politieke crisis, die juist het gevolg was van de burgeroorlogen, die volgden op den dood van Alexander Severus en die een halve eeuw duurden. Waarin bestaat nu deze politieke crisis? In de totale vernietiging van het gezag van den Senaat, dien maar al te veel geschiedschrijvers beschouwen als een onnutte belemmering in de politieke organisatie van het Rijk. De senaat werd vernietigd door de legioenen der Barbaren, die zich op een gegeven oogenblik niet meer bogen voor zijn oude gezag; door de vrees, die hem voor het ontketende geweld der legioenen verlamde, toen hij bemerkte, dat zijn zedelijk prestige heelemaal niet meer bestond; door de uitroeiing van de machtigste en meest

geëerde families; en door de nieuwe, onbeschaafde en ruwe elementen, die de rangen van de oude aristocratie, door de burgeroorlogen gedecimeerd, kwamen innemen. Maar toen de senaat geheel van zijn gezag beroofd was, bestond er in het heele Rijk geen macht meer, die in staat was, indien al niet om den keizer te kiezen, dan toch om hem te wettigen, d. w. z. dat elk beginsel van wettigheid kwam te ontbreken, krachtens hetwelk allen zich verplicht achtten om den keizer te gehoorzamen; en met dit beginsel ieder spoor van wettige procedure voor de verkiezing van de hoofden van het Rijk. De legioenen kozen de keizers en hun gunst werd de eenige bron van het hoogste gezag. Maar de legioenen waren talrijk; zij bevonden zich in ver verwijderde landen; zij waren het zelden eens en ze veranderden vaak van meening wat hun keuze betreft.

Hoe zou men anders dan door den oorlog of door den degen een beslissing hebben kunnen nemen omtrent de keizers, die allen

even wettig of onwettig waren, daar zij allen door legioenen gekozen waren, wier toejuicing dezelfde wettige waarde had? Voortdurende verbitterde burgeroorlogen volgden dan ook, die maar geen einde namen; want er is geen enkele uitspraak van het geweld, waartegen men het geweld niet kan te hulp roepen, zoolang tenminste een beschaving niet geheel is uitgeput. Ongetwijfeld, het was niet de eerste maal in de oude wereld, dat aan een volk na den val van de instellingen, die gedurende eeuwen van kracht waren geweest, als 't ware de grond van zijn bestaan was ontnomen. Maar in het algemeen waren deze crises, hoewel ze vaak verderfelijk waren, toch beperkt geweest, omdat deze volkeren omringd waren door staten, bij welke de wettige orde niet verstoord was geworden, en waar de macht op een krachtig beginsel van wettigheid berustte. Het door de revolutie getroffen volk kon altijd aan de naburige landen dit beginsel van wettigheid en het model der instellingen,

die erop berustten, ontleenen om vroeg of laat weer een regeering voor zich in te richten. Indien bij een volk de anarchie lang genoeg duurde om zijn naburen ongerust te maken, dan werd er altijd wel één gevonden, die bereid was om het met geweld tot orde te brengen, waartoe het zelf niet wist te komen. Vandaar dan ook, dat de oorlogen in de oudheid zoo vaak samenhangen met binnenlandsche revoluties, die de staten teisterden.

In de derde eeuw van onze jaartelling vinden wij echter voor de eerste maal in de geschiedenis van de oude wereld een onmetelijk rijk zonder eenig beginsel om het wettig gezag te onderscheiden van de wederrechtelijke bezitneming en zonder eenige politieke instelling, krachtig genoeg om dit beginsel op te leggen. Dit onmetelijke Rijk, dat een deel van Europa, van Azië en van Afrika omvatte, was juist door zijn uitgestrektheid verstoken van een interventie, die er de orde weer had kunnen herstellen, en andere beginselen en andere

instellingen had kunnen opleggen. Zoo kon het bijv. nergens een nieuw beginsel van wettigheid vinden of een model voor zijn instellingen, want in het Noorden, in het Westen en in het Zuiden grensde het aan woelige Barbaren, terwijl in het Oosten zich wel het nieuwe Perzische Rijk bevond, dat geen barbaarsche staat was, maar dit was pas gesticht, had nauwelijks een burgeroorlog achter den rug, was vervuld van een vijandigen geest tegenover het Romeinsche keizerrijk en ten slotte ver weg en heel verschillend! Het Romeinsche Rijk was dus overgelaten aan zichzelf en gedwongen met eigen krachten dit verschrikkelijk probleem op te lossen, dat bestaat in het vinden van een nieuw beginsel voor het gezag en voor de wettigheid. Vandaar de ontzettende uitbarsting van geweld, die langzamerhand het grootste en het beste deel van de oude beschaving vernietigde.

V.

Het is niet twijfelachtig, of de Grieksch-Latijsche beschaving, die in het begin van de derde eeuw op het oog intact en bloeiend was, was toch reeds gedurende langen tijd heimelijk ondergraven geworden door een werk van innerlijke ontbinding. Zij rustte op het polytheïsme en op een geest van locale traditie, en telkens weer zijn wij in de verleiding dien te verwarren met den nationalen geest van onze beschaving, hoewel hij er in vele opzichten ook weer van verschilt. Het kosmopolitisme van het Rijk echter, het mengsel van rassen, van godsdiensten, van zeden, van culturen, de unificatie van de regeering, de ontwikkeling van den handel en van de industrie en de nieuwe godsdienstige en filosofische leeringen, die het kosmopolitisme begunstigde, hadden tegelijkertijd het polytheïsme en den geest van plaatselijke traditie met den dood getroffen. De voorspoed zelf, die betrekkelijk gemakkelijke gelegenheid voor families van lage afkomst,

om zich te verrijken en zich te ontwikkelen en door rijkdom of door ontwikkeling of ook door beide tegelijk op te klimmen tot de hoogere standen, was een oorzaak van verborgen, maar diepgaande verzwakking geweest. De Grieksch-Latijnsche beschaving was zoozeer aristocratisch van karakter, dat wij 't soms nauwelijks begrijpen kunnen; haar kracht lag in het zeer beperkte getal aanzienlijken, maar die dan ook zeer geschikt waren, dat zij wist te vormen. Wat zij in de breedte won, moest ze in de diepte verliezen. Het vervlakkend humanisme, dat zich gedurende den keizertijd onder zoo verschillende vormen ontwikkelde, in den godsdienst, in de politiek en in de zeden, kon niet anders dan het Rijk verzwakken. Maar al deze verborgen of ingrijpende oorzaken hadden nooit zulk een heftige en algemeene catastrofe kunnen veroorzaken, indien niet een ontzaggenlijke politieke ramp er bij was gekomen om de crisis te verhaasten en haar onherstelbaar te maken. Deze politieke ramp was de

vernietiging van het gezag van den senaat, teweeggebracht door de revolutie van Septimius Severus. Deze vernietiging was voldoende om het heele Rijk zonder een beginsel van wettigheid te laten, volgens hetwelk men den keizer kon erkennen, die het recht van bevelen had. Doordat dit beginsel van wettigheid ontbrak, ontketende zich een reeks van revoluties en oorlogen, die den arbeid van zoovele eeuwen in vijftig jaren haast geheel vernietigden. De ondergang van de oude beschaving is dus het gevolg van een langzaam verval, door inwendige oorzaken teweeggebracht, en van een verschrikkelijk ongeluk, dat door den sluitsteen van alle wettelijke orde te vernietigen, deze beschaving, reeds door haar grootheid en haar innerlijk verval verzwakt, overgeeft aan de beroeringen van het revolutionaire despotisme. Het is voor onze tijdgenooten de moeite waard deze verschrikkelijke geschiedenis eens te overdenken, want de crisis van onzen tijd herinnert in vele opzichten aan die van de derde eeuw.

Sedert een halve eeuw was de Westersche beschaving door een steeds grooter wordende vermenging van leerstelsels, van zeden, van klassen, van rassen en van volken verzwakt; door een soort van intellectueele en moreele anarchie, die zich meer of minder van alle kringen had meester gemaakt; door de uitputtende inspanning van voortdurenden, gehaasten en rusteloozen arbeid; door de algemeen geworden bewegelijkheid van alle elementen van het sociale leven; door een soort van algemeene koorts, die den wil en het verstand al te zeer prikkelde, en ze daardoor wel geschikt maakte tot zeer krachtige inspanning, maar die tegelijk kort van duur was en van weinig diepgang; doordat de werkzaamheden van den geest en de goederen der aarde ter beschikking gesteld werden van iedereen. Bij deze innerlijke verzwakking is een ontzettende ramp gekomen, misschien de verschrikkelijkste die de heele geschiedenis kent

Men zou den wereldoorlog, wat zijn gevolgen aangaat — maar dan in het groot — kunnen vergelijken met de revolutie van Septimius Severus, omdat ook hij alle beginselen van gezag en van wettigheid, die bij onze beschaving de sociale orde ondersteunden, òf heeft verwoest òf verzwakt. Deze beginselen waren van tweeërlei aard: het goddelijk recht der dynastieën in de machtige monarchieën van Midden- en Noord-Europa, en de wil van het volk in de democratieën van West-Europa. Met den val van het Russische, het Oostenrijksch-Hongaarsche en het Duitsche keizerrijk heeft het goddelijk recht een klap gekregen, waarvan het zeer moeielijk zal zijn zich weer te herstellen. Maar het is zeer twijfelachtig of het tegenovergestelde beginsel van dezen ondergang profiteert. Terwijl het op zich zelf weinig duidelijk is en zeer moeielijk kan worden toegepast, schijnt het uit deze groote crisis zóó zwak en zoozeer in discrediet te voorschijn te komen, dat zijn onverwachte triomf in de

Rijken van Midden-Europa en in het Russische Rijk niet de minste hoop en niet den minsten geestdrift heeft kunnen verwekken. Integendeel, het heeft het lijden van dezen tijd grooter gemaakt omdat het de moeielijkheden, in de overwonnen landen door den oorlog geschapen, zoowel voor de overwinnaars als voor de overwonnenen ontzettend veel gecompliceerder heeft gemaakt.

Is Europa, evenals het Romeinsche Rijk in de derde eeuw, op weg naar een toestand zonder een duidelijk en belijnd beginsel, waaraan men kan herkennen wie het recht tot bevelen heeft en hoever dat recht gaat, en wie de plicht heeft te gehoorzamen en hoever deze plicht zich uitstrekt? Zullen we er ook nu ooggetuigen van worden, dat, evenals vóór zeventien eeuwen, uit deze onzekerheid een crisis zal geboren worden, bestaande in revoluties en oorlogen, die een deel van de schatten, door zoovele geslachten opeengehoopt, zou kunnen verstrooien?

Dit zijn de vragen, die zich schijnen voor te doen aan degenen, die de verschrikkelijke gebeurtenissen van deze jaren met de ervaring van het verleden onder de oogen zien. Het is dus wel noodig deze ervaring van het verleden goed te kennen. Wij willen haar in haar belangrijkste episoden wat dieper nagaan.

HOOFDSTUK II.

De crisis van de derde eeuw.

I.

ALEXANDER Severus werd gedood in den aanvang van het jaar 235, bij gelegenheid van een opstand, aan het hoofd waarvan zich een Thraciër, Maximinus, bevond. Door zijn beteekenis, en de protectie, die hij van de familie van Septimius Severus genoot, was hij opgeklommen tot de hoogste rangen van het leger, hoewel hij zeer slecht Latijn sprak. Hij vertegenwoordigde dus de onbeschaafde rassen van het Rijk, die profiteerden van de revoluties en de burgeroorlogen en van het Oostersch despotisme van de familie van Septimius Severus om te probeeren de plaats in te

nemen van de oude aristocratische families, waaruit de senaatsleden gerecruteerd werden. Toen Alexander Severus dood was, riepen de troepen te Mainz Maximinus tot keizer uit. De opstand tegen Alexander Severus, die het gezag van den senaat weer wilde herstellen, en de verheffing door de troepen van dezen Thraciër tot keizer waren een uitdaging van de zijde van het nieuwe militaire despotisme aan het eenige principe der wettigheid, dat vertegenwoordigd werd door den senaat; een uitdaging dus aan de wettige orde, die sedert zoovele eeuwen rustte op het gezag van den senaat. Septimius Severus en zijn opvolgers hadden nog geprobeerd hun eigen despotisme te rechtvaardigen door althans voor den vorm het gezag van den senaat in te roepen; Maximinus brak er volkomen mee. Het geweld verloochende het eenige gezagsbeginsel, dat het wettig kon maken, en zette zijn wil door, volgens welken het in zichzelf de noodige rechten vond om het gezag uit te oefenen.

De eenige wensch van Maximinus was inderdaad slechts den steun der legioenen te bezitten en hij zocht zelfs de bekrachtiging van den senaat niet, en regeerde alsof deze niet bestond. Wel was de senaat zeer verzwakt en vernederd, maar zulk een vernedering van de zijde van een Thraciër kon hij toch niet verdragen. Wat er toen te Rome is geschied, is ons niet goed bekend. Met moeite kunnen we het afleiden uit de fragmentarische mededeelingen, die tot ons gekomen zijn. Zeker is, dat de senaat twee keizers benoemde, Pupienus en Balbinus, den eersten, een soldaat van groote beteekenis, die, van allereenvoudigste afkomst, tot de hoogste rangen was opgeklommen; den tweeden een senator van middelmatig verstand, maar zeer geacht en van hooge afkomst. De persoonlijke verdienste en de adel door geboorte werden dus door den senaat te hulp geroepen om zijn ondergaand gezag steun te bieden. Een beginsel van wettigheid heeft altijd de gewapende macht

noodig om zich te doen respecteeren. Maar het is volstrekt niet gezegd, dat, wanneer dit beginsel met deze macht in conflict komt, het altijd het eerste moet zijn, dat de nederlaag lijdt. Wanneer de gewapende macht in opstand komt tegen het gezagsbeginsel, waarvan het slechts het instrument moest zijn, dan wordt de macht vaak verzwakt. Zoo ging het hier. Met behulp van den senaat gelukte het den twee keizers een regeering samen te stellen, die door een bepaald aantal provincies erkend werd als de wettige regeering en die tegen den overweldiger een leger organiseerde.

Maximinus begreep onmiddellijk, dat, indien de regeering te Rome bevestigd werd, die gevaarlijk kon worden voor zijn macht, die slechts steunde op de gunst van een bepaald aantal legioenen. Hij maakte een plan om de regeering omver te werpen, kwam met een leger in Italië en sloeg het beleg voor Aquilea, dat hem den weg versperde. Maar in Italië was de heele bevolking op de hand van den senaat en

tegen den overweldiger, en toen de legioenen dit algemeene respect zagen, ingeboezemd door de instelling, die de wettigheid vertegenwoordigde, begon hun trouw te wankelen. De hardnekkige tegenstand van Aquilea voltooide het werk en in de lente van 238 werd Maximinus door dezelfde soldaten vermoord, die hem eerst tot keizer hadden verheven.

De senaat, Rome, Italië en de wettigheid hadden getriumfeerd over de halfbeschaafde legioenen en over het opstandige leger. Maar de overwinning van de wettigheid over het geweld duurde maar kort. Pupienus en Balbinus kregen twist en de senaat wist van de overwinning geen partij te trekken en prikkelde de soldaten zonder ze te ontwapenen. Vóór het einde van het jaar 238 had een nieuwe militaire opstand Pupienus en Balbinus gedood en Gordianus tot keizer uitgeroepen. Het leger had zich gewroken.

Intusschen trokken de Carpiërs en de Gothen den Donau over, terwijl de Perzen

in Mesopotamië vielen en Syrië bedreigden. Gordinanus was jong en had nog geen ervaring. Gelukkig had hij in zijn *praefectus praetorio* Timesitheus een verstandig, bekwaam en — wat in die tijden zeldzaam was — getrouw man gevonden. Timesitheus reorganiseerde het leger en verjoeg de Perzen, de Gothen en de Carpiërs. Deze successen en de ernst van het gevaar verminderden de tweedracht tusschen den senaat en de legioenen, tusschen de wettigheid en het geweld. Hoewel door deze legioenen gekozen, ontmoette Gordianus geen tegenstand van den senaat. Ongelukkig stierf Timesitheus in 243 en Gordianus kon niemand anders vinden om hem te vervangen dan een hoofdofficier uit 't leger, een Arabier, Julius Philippus. Het was een bekwaam officier, maar hij was niet zoo trouw als zijn voorganger. Hij wilde niet de ondergeschikte, maar de collega van Gordianus zijn; hij dwong de soldaten deze eer voor hem te vragen en toen Gordianus weigerde, liet hij hem vermoorden.

Het was de vierde militaire opstand, die met succes bekroond werd, in enkele jaren. Het geweld behield steeds meer de overhand over de wettigheid. In de wankele macht van den senaat verscheen deze steeds meer verzwakt, kwam immer meer in discrediet en het geweld van de legioenen deed de wettigheid aan alle kanten échec lijden. Inderdaad had deze laatste opstand dan ook in het heele Rijk veel ernstiger gevolgen dan de voorafgaande. Waar het keizerlijk gezag in het middelpunt van het Rijk verzwakt was, daar breidde de opstand zich uit over de provincies. Talrijke pretendents stonden overal op; het voorbeeld werkte aanstekelijk. Wanneer de legioenen den keizer verkozen, waarom zou dan dit voorrecht beperkt blijven tot die van één provincie en waarom zouden die van een andere provincie er niet in mogen deelen? Iedere groep van legioenen wilde nu zijn eigen keizer. Wanneer het gezagsbeginsel, dat poogt samen te binden, weg is, dan heeft

het geweld altijd de neiging om uiteen te doen vallen en te verbrokkelen. Weldra werd het gevaar zoo groot, dat zich een reactie ten gunste van den senaat vertoonde. Verschrikt keeren de menschen zich tot het eenig gezagsbeginsel, dat nog bestaat, ondanks alle smaad, die het is aangedaan. Hoezeer hij ook Arabier was, wendde Philippus zich toch tot den senaat om hem als keizer te wettigen, in de hoop aldus aan zijn gezag een karakter van wettigheid te geven, dat ontbrak aan zijn concurrenten. En de senaat schikt zich er in hem te erkennen, daar hij de voorkeur eraan geeft te Rome een keizer te hebben, die, al is hij dan ook bij een opstand gekozen, tenminste de bevestiging door den senaat wenscht. Maar tevergeefs wenden de menschen zich tot het gezagsprincipe, dat ze eerst verzwakt hebben om hun eerezucht te bevredigen. Terwijl Philippus zijn positie in Italië steviger zocht te maken door zich met den senaat in verbinding te stellen, vielen de Gothen opnieuw het Rijk binnen.

En de legioenen, die aan den Donau gelegerd waren, ontevreden, dat de keizer in Italië bleef, terwijl de Barbaren de grenzen van het Rijk in gevaar brachten, deden de besluiten van den senaat te niet en begroetten Decius, den gouverneur van Dacië ¹⁾ en Moesië als keizer. Zoo barstte een nieuwe burgeroorlog uit. Decius kwam naar Italië, versloeg Philippus te Verona en doodde hem. Daarna ging hij terug, weer de Alpen over, om de Gothen te bestrijden. Maar zonder groot resultaat, want hij stierf op het slagveld in 251. Het was de eerste Romeinsche keizer, die in den strijd tegen de Barbaren omkwam. En men kan zich gemakkelijk voorstellen wat voor een indruk dit feit moest maken. De legioenen, die voortaan meenden de beschikking te hebben over het Rijk, haastten zich om den gouverneur van Moesië, Trebonianus Gallus, tot keizer uit te roepen. Maar ook Trebonianus, in plaats van de

¹⁾ *Dacië*, thans Zevenbergen en Roemenië. *Moesië* het land tusschen den Donau en het gebergte Balkan. Noot v. d. Vertaler.

Gothen te bestrijden, gaf er de voorkeur aan te onderhandelen. De legioenen maakten daarom weer opstand en riepen Aemilianus, die Trebonianus als gouverneur van Moesië was opgevolgd, als keizer uit. Een nieuwe burgeroorlog volgde, waarin Trebonianus het onderspit delfde. En weer werd het gezag van den senaat ingeroepen om aan den nieuwen keizer een wettig karakter te geven, teneinde hem zoo de regeering gemakkelijker te maken. De senaat erkende hem ook, maar nauwelijks was hij erkend, of zijn legioenen stonden tegen hem op, — we weten niet om welke redenen — vermoordden hem en begroetten Valerianus als keizer (253).

Achttien jaren waren verlopen sedert den dood van Alexander Severus, achttien jaren van voortdurende opstanden. Het gezag van den senaat was verwoest en daarmee de hoeksteen van de wettigheid. Iedere regel en elk bepaald beginsel voor de verkiezing van den keizer was ter zijde geschoven en de verkiezing overgeleverd aan de

grillen van de legioenen. De macht, die in staat was om de orde te handhaven, bestond daardoor niet meer. Geprikkeld door den naijver en aangemoedigd door de zekerheid, dat men toch niet gestraft werd en door de hoop op buit, kwamen de militaire revoluties steeds meer voor. De eene burgeroorlog deed den anderen opkomen, en de verdediging der grenzen werd aan alle kanten zwakker. Het Rijk begon een prooi van de Barbaren te worden, die, stoutmoedig geworden door de steeds grootere zwakheid van den kolos, hem van alle kanten aanvielen. Tusschen 254 en 260 bezetten de Gothen opnieuw Dacië, Macedonië en Klein Azië; de Allemannen en de Franken werpen zich op Gallië; een nieuw Germaansch ras, de Saksen, verschijnt op de zee en vertoont zich langs de kusten van Gallië en Brittannië; ernstige troebelen barsten uit in Afrika en nieuwe gevaren bedreigen het Oosten, waar Armenië en Syrië weder onder Perzischen invloed komen. En alsof al deze rampen niet

voldoende waren, woedde die jaren een verschrikkelijke pestepidemie, die heele streken van het Rijk ontvolkte.

Valerianus, een senator van adellijke familie en een man van een zekere begaafdheid, verstond zich met den senaat, en in overeenstemming met dezen nam hij een maatregel om aan de verschrikkelijke moeilijkheden van het oogenblik het hoofd te bieden, die echter juist geschikt was om langzamerhand een algemeene ontwrichting van de oude beschaving in de hand te werken: de verdeeling van het Rijk. Hij benoemde zijn zoon Gallienus tot Caesar en vertrouwde hem de provinciën van het Westen toe, terwijl hij zelf die van het Oosten behield. Voor de eerste maal was de eenheid van het Rijk, het groote werk en de groote gedachte van Rome, gebroken. De bedoeling van deze hervorming is duidelijk. Men wilde het keizerlijk gezag en daarmee de heele verzwakte regeering versterken door het al te uitgestrekte veld van arbeid te verkleinen. Maar dit was,

om zoo te zeggen, een middel van meetkundigen aard, dat onmogelijk de kwaal, die van zedelijken aard was, kon genezen. De regeering was zwak, omdat zij geen rechten meer bezat, waarover niet getwist kon worden en die algemeen erkend waren; de verdeeling van de macht kon deze grondfout niet wegnemen. Terwijl Gallienus met zijn beste krachten probeerde de invallen der Germanen in het Westen te beteugelen, beproefde Valerianus een groote expeditie tegen de Perzen. Maar in 259 of 260 werd hij door de Perzen gevangen genomen en stierf in gevangenschap, zonder dat men weet waar of wanneer. Een paar jaren tevoren was een keizer gevallen op het slagveld in den strijd tegen de Barbaren; nu werd een keizer gevangen genomen! Dat was een ontzettende slag voor het keizerlijk gezag, waarvan de uitwerking zich weldra deed gevoelen. Een soort van verbrokkeling volgde direct op deze catastrophe. Sedert 258 hadden de Gallische legioenen

Posthumus tot keizer uitgeroepen. Het gelukte Posthumus, die een man van groote verdiensten was, na den dood van Valerianus, om zich te doen erkennen in Spanje en Brittannië, en hij grondvestte een Gallisch-Iberisch keizerrijk, dat ondanks de aanvallen van Gallienus, stand hield tot 267. Op hetzelfde oogenblik had in het Oosten een generaal van Valerianus, Macrienus geheeten, met behulp van de stad Palmyra en van den rijkste en machtigste van zijn inwoners, Odenathus, op eigen initiatief de Perzen bevochten en ze verjaagd, waardoor hij de rijkste provinciën van het Oosten redde. Maar aangemoedigd door dit succes meende hij goed te doen zich ten gunste van zijn twee zonen van het Rijk meester te maken.

Odenathus echter bleef trouw aan den keizer en onder den titel van *dux Orientis* streed hij tegen Macrienus. Het Westen en het Oosten waren vaneen gescheurd of het was op het punt te gebeuren. En naarmate het Rijk zwakker werd, groeide

de stoutmoedigheid der Barbaren. In 261 gelukte het den Alamanen tot in Italië door te dringen en het was niet dan onder de muren van Milaan, dat het Gallienus gelukte ze te verslaan. Niet lang daarna vielen de Franken Gallië en Spanje binnen en drongen naar het schijnt door tot in Afrika. De Barbaren van Oost Europa, de Gothen, de Herulen en de Sarmaten, brandschatten de kusten van de Zwarte Zee, forceerden de Dardanellen en drongen door tot in Griekenland en Azië. In 267 bivakkeerden de Herulen in het heilige Griekenland, te Athene, te Corinthe, te Argos en te Sparta.

Zwak en onbekwaam, wist Gallienus aan zooveel rampen heelemaal niet het hoofd te bieden. De wanhoop maakte zich van de volkeren meester; iedere provincie, iedere streek meende zich alleen het best te kunnen verdedigen, stond dus op en koos zich een eigen keizer. Gedurende de laatste jaren van het leven van Gallienus zijn de pretendents, de tyrannen, zooals

de geschiedenis ze noemt, zoo talrijk, en verdwijnen ze weer zoo snel, dat het haast onmogelijk is hun geschiedenis na te gaan. In Germanië, waar de oorlog tegen het Romeinsche Rijk bezig was — om moderne woorden te gebruiken, die echter ook voor het verleden goed passen — de groote „nationale industrie” te worden, begreep men, dat het oogenblik gunstig was om een flinken slag te slaan. Verschillende Germaansche volkeren kwamen overeen om onder den naam van Gothen en Alamannen een machtig verbond te sluiten tegen het Rijk. In het voorjaar van het jaar 268 marcheerde een groot leger langs den rechter oever van den Donau, viel Oost-Macedonië binnen, drong door tot in Griekenland, de Cycladen, Rhodes, Cyprus en de kusten van Klein Azië. Tegelijkertijd viel een ander leger in Moesië en drong door tot in Macedonië. Het plan was duidelijk. Men wilde het Balkanschiereiland veroveren en zoo het Rijk in tweeën snijden en zich zelf nestelen tusschen

de provincies van het Oosten en die van het Westen.

II.

Sedert meer dan dertig jaar was het Rijk een prooi van het militaire despotisme, van de invallen, van de burgeroorlogen, van de anarchie, van de pest en van den hongersnood. Hierbij vergeleken waren de burgeroorlogen ten tijde van de Republiek van weinig beteekenis geweest, omdat toen de wezenlijke elementen van de beschaving niet bedreigd werden.

Ditmaal is het echter anders. Al de levenskrachten van de beschaving worden nu in de provincies van het Westen met den dood getroffen; om te beginnen met de bevolking. Deze, reeds onvoldoende in de tijden van voorspoed, wordt gedecimeerd door den oorlog, door de invallen, door de algemeene onveiligheid, door de allen omvattende verarming en door de voortdurende epidemieën. De hardnekkigheid, waarmede de verstandigste keizers voortgingen om Barbaren, ondanks het politieke en militaire

gevaar, dat er het gevolg van was, over te brengen naar de verschillende gebieden van het Rijk, in het bijzonder naar het Westen, is het beste bewijs, hoezeer het Rijk mannen noodig had.

De snelle vermindering van de bevolking had een crisis veroorzaakt op het gebied van landbouw en nijverheid en de algemeene verarming, die één van de oorzaken ervan was, nog meer verergerd. Landbouwers, vrije kolonisten, slaven en kleine eigenaars verdwenen in grooten getale. Het kleinbezit wordt minder; het grootbezit breidt zich uit; de onbebouwde en verlaten gebieden worden steeds grooter. De nijverheid, zoo bloeiend in het geheele Rijk onder de Antonijnen en zelfs onder de Severen, had op haar beurt geweldig geleden, gedeeltelijk door den dood van zoovele handwerkers, die het ingewikkelde geheim van hun vervolmaakt handwerk mede in het graf hadden genomen, en gedeeltelijk door de toename der armoede, waardoor het gebruik minder werd.

Een groot aantal mijnen, vooral goudmijnen, worden verlaten door gebrek aan handenarbeid en omdat de mijnstreken bezet zijn door de Barbaren. Door de verschrikte volkeren worden de edele metalen opgepot en verborgen; kapitaal wordt zeldzaam, en een interest van 12 procent, ten tijde van Nero als overdreven beschouwd, wordt nu de maandelijksche interest. Bij de crisis op het gebied van landbouw en van nijverheid komt nu nog die van den handel. De algemeene onzekerheid, de moeilijke communicaties, het zeer groote risico en de zeer hooge prijzen der reizen, de beperkingen, door de steeds grooter wordende armoede opgelegd, dat alles had medegewerkt om de activiteit in den handel te doen verslappen.

De kleine en de middelmatige fortuinen verdwijnen en te midden van de grooter wordende ellende hoopen de rijkdommen zich op in weinige handen. De kleine steden worden ontvolkt en verlaten. Daarentegen hoopt de bevolking zich in de groote

steden op, en het getal der ongelukkigen, die onder den een of anderen vorm van bedelarij, leven uit de ruif der rijken of van den staat, ziet men bovenmate vermeerderen. De staat wordt de voorzienigheid en de kwellling van iedereen. Zijn belastingstelsel, noodig gemaakt door de voortdurende vermeerdering van de bureaucratie, doordat de massa's tot den bedelzak zijn vervallen, en door de vermeerdering der militaire uitgaven, is gruwelijk en ondragelijk. De belastingen worden ontelbaar en haar verpletterend gewicht wordt nog verergerd door de geldpolitiek. Gedeeltelijk om tegemoet te komen aan de steeds grooter wordende zeldzaamheid van het goud en voor een ander deel om het hoofd te bieden aan de oorlogsuitgaven en de andere publieke uitgaven zonder de belastingen al te veel te verhoogen, veranderen zij het gewicht en het alliage van de munten. Onder Caracalla was het gewicht van den *aureus* gedaald tot 6,55 gram, maar na Alexander Severus wordt het zoo

onregelmatig, dat men niet meer in goud betaalt dan bij 't gewicht. Met het zilvergeld is het nog erger. De verhoudingen van het alliage van den *denarius* en van den *antonianus argenteus*, voor de eerste maal geslagen door Caracalla, waren sedert de jaren, die onmiddellijk op den dood van Alexander Severus waren gevolgd, buitensmate verhoogd. Maar onder keizer Claudius den Gooth, was er in den *antonianus* niet meer dan 4 of 5 percent zilver! Hij onderscheidt zich alleen van de koperen munten door de kleur, die hem gegeven wordt door een bad van zilver, of, zoo noodig, van tin. Zelfs de bronzen munten zijn lichter in gewicht. Vandaar een duizelingwekkende verhooging van en een dwaze onregelmatigheid in de prijzen, waardoor de ongelukkige volkeren tot wanhoop worden gebracht, en waartegen straks de keizers tevergeefs zullen probeeren te strijden door edicten uit te vaardigen. Vandaar een voortdurende verarming van de klassen, die het talrijkst zijn en het minst rijk, wat

nog verergerd wordt voor de ongelukkige onderdanen door het besluit van verschillende keizers om de belasting in goud te doen innen. Zoo weigerde dus de staat zelf het slechte geld, waarmee hij het Rijk overstroomde!

Uit de politieke en economische crisis wordt de sociale crisis geboren. De aristocratie en de gegoede middenstand, die gedurende de eerste en de tweede eeuw in heel het Rijk waren toegenomen, die de basis waren, waarop heel zijn politieke en sociale organisatie rustte, die de oude beschaving op haar hoogtepunt hadden gebracht door de samensmelting van het hellenisme en het romanisme, verdwijnen. Hun rijkdommen, tenminste die, welke niet verwoest waren, en hun macht gaan over in de handen van een nieuwe oligarchie van personen, die zich verrijkt hebben, en van hoge burgerlijke en militaire ambtenaren, haast allen gerecruteerd uit de laagste klasse en uit de meest onbeschaafde volken, die niet dan van zeer verre den invloed van het

romanisme of van het hellenisme ondergaan hadden. Het Rijk wordt weer onbeschaafd, en van binnen uit nog meer dan van buiten; door de verrijking en door de verheffing tot de macht van de ruwste elementen van het Rijk nog meer dan door de invallen van de Barbaren, die leefden aan de overzijde van Rhijn of Donau. Het cultuurniveau wordt overal lager: op het gebied van de filosofie, van het recht, van de litteratuur, omdat de nieuwe heerschers de cultuur verachten of, eenvoudiger misschien, niet kennen.

Een verfijnde cultuur bij de machthebbers van het Rijk is niet alleen geen regel meer, doch slechts een gelukkige uitzondering. En het verval strekt zich uit tot alle industrieën en tot alle kunsten, in welke de Grieksch-Romeinsche beschaving zoozeer had uitgeblonken, en die nu ruwer of meer vulgair worden, nl. tot de beeldhouwkunst, de goudsmeedkunst en de architectuur. Wat nog aan rijkdom is overgebleven, wordt verspild aan een onbeschaafde luxe,

van slechten smaak, schreeuwerig, grof, aanstoot gevend, geschikt om de eenvoudige geesten te verblinden; aan wilde onordelijke feesten; aan bouwwerken van reuzenafmeting, doch van geen nut, die de groote steden, nog in bloei temidden van het verval van de kleine, meer overladen dan verfraaien. Hoe armer het Rijk wordt, hoe meer men de publieke bouworde van de groote steden ziet overhellen naar het kolossale. Tenslotte — en dit is de genadeslag voor de oude beschaving — gaat de godsdienst, die het fundament van het politieke, sociale en intellectueele leven was geweest, *het heidensch polytheïsme* langzaam sterven. De eerediensten van het Oosten verschijnen overal en dreigen de door de oorlogen en door de revoluties reeds zoozeer geschokte wereld ook zedelijk 't onderstboven te werpen.

III.

Hoewel het nu gedurende dertig jaren, sedert den dood van Alexander Severus,

den schijn had gehad, dat het Rijk zich passief overgaf aan de crisis, die het verwoestte, en dat de onbekwaamheid, de onwetendheid, de intrigue, het geweld en de verdorvenheid voor goed zich van den staat hadden meester gemaakt, toch waren er nog in deze beschaving, eenmaal zoo levend en tot in haar doodstrijd nog zoo krachtig, intellectueele en moreele krachten aanwezig, die in staat waren om te beproeven een reactie teweeg te brengen. Ondanks de overweldigende onbeschaafdheid voelden de hogere standen toch nog den invloed van een cultuur, die te oud en te rijk en te groot was, dan dat datgene, wat er nog van over was, lang werkeloos kon blijven, en er behoorden tot deze standen nog immer edele mensen en mannen van hooge ontwikkeling.

De reactie kwam in 268. Een samenzwering van generaals bracht Gallienus ter dood en benoemde als zijn opvolger ditmaal niet een onbekwaam man of een intrigant, maar den besten krijgsoverste van dien tijd,

Claudius. Claudius overviel niet ver van het oude Naïssus (Nis) het gros van het vijandelijke leger, vernietigde het en vervolgde de rest zonder medelijden en zonder verpoozing. Wie weet wat voor goeds hij had kunnen tot stand brengen, indien de pest hem niet had weggenomen in 270! Maar de legioenen van Pannonië kozen als opvolger den man, dien hij zelf had aangewezen, één van de generaals, die met hem tegen Gallienus gestreden hadden, Aurelianus. Aurelianus was evenals Claudius een man met een groot karakter en een groot genie. Hij kwam op het juiste moment, want de door Claudius verslagen Gothen waren slechts een voorhoede geweest. Italië was in 270 volkomen overweldigd door de Vandalen en de Alamannen, die in 271 bij Placentia (Piacenza) een Romeinsch leger vernietigden!

Aurelianus was de eerste, die probeerde door een groot en samenhangend plan van hervormingen en oorlogen de ontbinding van het Rijk en zijn verval tot onbeschaafdheid

tegen te houden. Hij overwon bij Pavia en Fanum de Germanen, die in Italië waren gevallen, vernietigde ze en bevrijdde aldus het land. Het Oosten, waarvan een deel na den dood van Odenathus zich had losgemaakt en een keizerrijk Syrië had gevormd onder den scepter van Zenobia, de weduwe van Odenathus, bracht hij onder de Romeinsche heerschappij terug. Hij bevrijdde het Rijk van alle pretendenten en van alle kleine, plaatselijke keizers, wier aantal in de voorafgaande jaren zoo groot was geworden en hij herstelde de eenheid van het Rijk. Hij omgaf Rome met den sterken ring van reusachtige muren, die men nog heden ten dage bewondert, en men kan hem daarom gerust den *restitutor orbis* noemen.

Maar hij was een man van te groote beteekenis om niet te begrijpen, dat de eenheid, die hij weer herstelde, spoedig weer opnieuw zou vernietigd worden, wanneer men niet het een of andere radicale middel vond tegen de kwalen, die het Rijk

teisterden. Twee van zijn maatregelen verdienen in het bijzonder vermeld te worden. De eerste betreft de grenzen van het Rijk. Terecht van oordeel, dat het Rijk te uitgestrekt was voor zijn kleiner geworden legers, besloot Aurelianus Dacië, dat uitspringend gebied, gedrenkt met het bloed van de soldaten van Trajanus en met het zweet van verscheidene geslachten van kolonisten, los te laten. Hij gaf den naam van de losgelaten provincie aan dat gedeelte van Moesië, dat op den rechteroever van den Donau lag. De andere maatregel is van politieken en religieuzen aard. Officiëel stelde Aurelianus den eeredienst van den *Sol invictus* in en proclameerde als staatsgodsdienst het gelatiniseerde *mithraïsme*. Om de beteekenis van deze groote hervorming te begrijpen, moeten we in herinnering brengen, dat het *mithraïsme* een Aziatische eeredienst was, die ontstaan was uit de vermenging van het *mazdeïsme* met de Semitische theologie en met andere bestanddeelen, ontleend aan de inheemsche

godsdiensten van Klein Azië. Zooals haast alle Aziatische godsdiensten was ook deze absolutistisch, en monarchistisch, daar hij leerde, dat de monarchen regeerden bij de genade Gods, en dat zij als zoodanig de attributen der godheid van Mithra ontvingen en daardoor consubstantiëel werden met hem. De aanvaarding van het mithraïsme als officiële eeredienst was dus door en door een daad van politiek. Het was een poging om in het mystieke absolutisme een beginsel van legitimiteit te vinden, dat de oude bekrachtiging van den senaat, die nu zonder waarde was geworden, zou vervangen en dat het gezag van den keizer kon ontnemen aan den willekeur der legioenen, die steeds in opstand waren. Te midden van de anarchie, waarin het keizerrijk onderging, zocht Aurelianus ten slotte een nieuw gezagsbeginsel. En nadat alle beginselen van het gezag, die de Grieksch-Romeinsche wereld gekend had, waren voorbijgegaan, zocht hij het daar, waar hij het alleen kon vinden: in de groote absolute monarchieën, die zich

in het Oosten bevonden op de grenzen van het Romeinsche Rijk. Na den val van de Republiek en na den val van de regeering, die een mengsel was van monarchie en republiek, maar van Grieksch-Latijnsche structuur, waardoor het Rijk gedurende meer dan twee eeuwen bestuurd was, scheen er voor een grooten staat geen andere regeeringsvorm meer te zijn, dan het Oostersche absolutisme, gegrond op het religieuze beginsel, en waar de souverain God was.

Eigenlijk probeert Aurelianus het Grieksch-Romeinsche Rijk te veranderen in een Aziatisch Rijk. Deze poging echter, hoewel die voldoende gerechtvaardigd was door de politieke noodzakelijkheid en door den toestand van het Rijk, schijnt een grooten tegenstand te hebben ontmoet. Tegen het einde van 275 viel Aurelianus op zijn beurt als het slachtoffer van een samenzwering van generaals. Waarom? Dit punt is zeer duister. Wij weten, dat als vertegenwoordiger van den *Sol invictus* Aurelianus zich

resoluut zou hebben bezig gehouden met de vestiging van de orde in het groote Rijk, en het is waarschijnlijk, dat de ijver, waarmede hij de enorme misbruiken, waaraan de Romeinsche wereld leed, hem veel vijanden op den hals haalde. Maar het is ook niet onmogelijk, dat deze samenzwering gedeeltelijk een reactie is geweest van den Grieksch-Latijnschen geest tegen het mystieke absolutisme van het Oosten, waaraan voortaan de overwinning zou zijn. Een eigenaardig feit, dat anders onverklaarbaar zou blijven, zou het ons wel doen gelooven. Na den dood van Aurelianus weigerden de legioenen een keizer te kiezen en wilden de keuze weer aan den senaat toebetrouwen. Verbaasd over zooveel eerbied, waaraan hij in langen tijd niet meer gewend was geweest, wilde de senaat eerst weigeren; daarna wees hij het oudste van zijn leden aan, den *princeps senatus*, Marcus Claudius Tacitus. Maar men was niet meer in den tijd van Trajanus, en daar Tacitus als Trajanus wilde regeeren,

werd hij reeds eenige maanden na zijn verkiezing in een opstand van zijn soldaten vermoord.

Weer begon de burgeroorlog. Een deel der legioenen koos Florianus, een ander deel Probus, één van de beste generaals van Aurelianus. Probus won het, en het is wel opmerkelijk, dat hij, hoewel een discipel van Aurelianus, toch de politiek van Tacitus voortzette. Hij erkende het gezag van den senaat en probeerde op deze wijze zijn eigen gezag te bevestigen; hij gaf hem weer het recht om in strafprocessen in hooger beroep vonnis te vellen, om de gouverneurs te benoemen en zelfs om de keizerlijke verordeningen te bekrachtigen. Hoe zou men deze laatste poging om na een halve eeuw van troebelen en burgeroorlogen het Rijk met behulp van den senaat, die toen toch niet anders dan een schaduw was van vroeger, te regeeren, verklaren indien men niet toegaf, dat het mystieke absolutisme van Aurelianus wat er nog over was van den

ouden Latijnschen geest geprikkeld en verschrikt had! Maar deze poging gelukte al niet beter dan de vorige. Hoewel Probus een zeer bekwaam generaal was geweest, viel hij toch ook als slachtoffer van het onverzoenlijk geweld der legioenen. Toen kozen de legioenen Marcus Aurelius Carus, die zich haastte den titel van Caesar te verleen en aan zijn twee zonen Carinus en Numerianus, en die onmiddellijk daarna den oorlog tegen de Perzen begon. Hij had reeds Seleucië en Ctesiphon bezet, toen hij volgens sommigen op het einde van 283 door den bliksem getroffen werd, volgens anderen echter gedood werd door een militaire samenzwering. Numerianus, die hem vergezeld had, was een dichter, niet in staat om in zoo'n moeilijke onderneming een leger te commandeeren. Er werd dus tot den terugtocht besloten. Maar onderweg stierf ook Numerianus. Men beschuldigde toen openlijk den prefect van het praetorium. Een onderzoek werd bevolen en toevertrouwd aan een rechtbank

van generaals, die den 17^{en} September 284 den bevelhebber van de garde (= praefectus praetorio), Diocletianus, als keizer koos.

IV.

Diocletianus is, na Claudius en Aurelianus de derde van de groote mannen, die uit den barbaarschen chaos van de derde eeuw zijn voortgekomen. Met beslistheid nam hij het plan van Aurelianus weer op, dat door de laatste reactie van den ouden Romeinschen en senatorialen geest schipbreuk geleden had, om van het Romeinsche Rijk een Aziatisch Rijk te maken, in de handen van een absoluten souverein, die voor zijn onderdanen een incarneering van de godheid schijnt. Een ander maal zullen wij zien hoe hij dit groote plan poogde te verwerkelijken en tot welk resultaat hij kwam. Voor het oogenblik zullen we ons beperken tot de opmerking, dat de verandering van het Rijk in een Aziatische monarchie met vergoddelijking van den souverein, eerst door Aurelianus en toen

weer door Diocletianus geprobeerd, inderdaad in den chaos, waarin hij zich bevond, voor den staat het eenige middel was om weer een beginsel van legitimiteit te vestigen, dat het gezag van den senaat kon vervangen. Alle voorwaarden, die het succes moesten bevorderen, schenen nu aanwezig. De Grieksch-Romeinsche tradities waren tezeer verzwakt om nog langer weerstand te kunnen bieden. De instelling van een regeering, die niet alleen over de gewapende macht kon beschikken, maar ook een zedelijk gezag had, werd voor het Rijk een kwestie van leven of dood. In de heele beschaafde wereld, zooals die toen ter tijde aan de Grieken en Romeinen bekend was, was geen ander gezagsbeginsel te vinden, dat door het ineenslopende Rijk kon worden aangenomen. De lange strijd tusschen Azië en Griekenland, tusschen Azië en Rome scheen op het punt te zullen eindigen met een volkomen overwinning van Azië, want alle krachten, waarmee de Grieksch-Latijnsche beschaving weerstand

had geboden aan het mystieke absolutisme van het Oosten, waren uitgeput. Europa was op het punt een aanhangel van Azië te worden Toen op eenmaal een andere tegenstander opstond, geweldig, evenals de Grieksch-Latijnsche cultuur, maar weer op geheel andere wijze, en volkomen onoverwinnelijk: het Christendom. Gedurende de crisis van de derde eeuw had, evenals het mithraïsme, ook het Christendom groote vorderingen gemaakt. Het had zich uitgebreid over het geheele Rijk en in alle standen; het was doorgedrongen in het leger, in den senaat en aan het hof; het had de rijken en de armen gewonnen, de onwetenden en de mannen van beschaving; het had reeds een rijke en diepzinnige theologische litteratuur voortgebracht; het had een eenvoudige maar krachtige hierarchie in het leven geroepen, die niet als de hierarchie van het Rijk rustte op de macht, maar op het gezag alleen.

Iedere kerk had een uit vele personen

bestaande geestelijkheid, uit diakenen, die het dienend personeel vormden, ouderlingen, die den raad uitmaakten, bij welke de leiding berustte en den bisschop, die het hoofd van de kerk en de leider was en onbeperkte volmacht had. De bisschop, voor zijn leven benoemd, werd door de geestelijkheid met toestemming van de gemeente gekozen. Hij benoemde de ouderlingen en de diakenen, en in den tijd, waarmee wij ons nu bezig houden, was hij reeds een aanzienlijke persoonlijkheid van de stad, niet alleen omdat het aantal geloovigen reeds groot was, maar omdat het Christendom reeds dit merkwaardig stelsel van werken van hulp en van weldadigheid had georganiseerd, dat zijn grootste sociale schepping was en één van de oorzaken van zijn overwinning. De Christelijke gemeenten voorzagen overal niet alleen in de kosten van den eeredienst en in het onderhoud van de geestelijken, maar hielpen ook weduwen en weezen, zieken en zwakken, grijsaards en werkeloozen, evengoed als

hen, die ter wille van de zaak Gods veroordeeld waren. Zij kochten de gevangenen los, die door de Barbaren waren weggevoerd; ze stichtten kerken, zorgden voor de slaven, voor het begraven van de armen, verleenden gastvrijheid aan vreemde geloofsgenooten en verzamelden giften voor de arme en bedreigde gemeenten. De goederen, die de Christelijke gemeenten bezaten, waren voor een groot gedeelte gaven van de rijken, van wie velen bij hun leven hun goederen of een deel ervan aan de kerk schonken of ze na hun dood aan haar nalieten. Zoo werden de goederen van een deel van de hoogste standen in de doode hand opgehoopt en de kerk besteedde de inkomsten ervan gedeeltelijk ten gunste van alle menschen, die door het ongeluk onder allerlei vorm, getroffen waren.

Het is niet moeielijk te begrijpen welk een geweldig machtsmiddel deze opeengestapelde rijkdom en de werken van hulp en weldadigheid, die er door gedaan werden,

beteekenden in het midden van de algemeene crisis van de derde eeuw. De Christelijke kerken schenen toen een veilige haven temidden van den storm. Terwijl de aanzienlijken door middel van de beproevingen van hun eigen lijden, door het zien van het lijden van anderen of door den afkeer van een verwarde en verontreinigde wereld in een verheven verlangen naar vrede en zaligheid tot het Christendom kwamen, werd de groote massa tot het nieuwe geloof aangetrokken door de milde hulp, die de kerk op zoo vrijgevige wijze schonk aan de ongelukkigen, en die een goddelijken geest van barmhartigheid ademde, welke onbekend was bij de officieele hulp of bij de politieke protectie van de groote families van den ouden heidenschen staat. Indien het geloof de geloovigen al aan de kerk verbond, er waren toch andere materiële banden, die de macht en het gezag van den godsdienst krachtadig versterkten, zooals de aalmoezen, de ondersteuning, de bijstand, de kerkelijke bedieningen en

ambten en de inkomsten, die eraan verbonden waren, en verder ook de kortelijks verkregen landerijën, waarvoor een steeds aanzienlijker aantal menschen, slaven, arbeiders, kolonisten en administrateurs noodig was.

Het Christendom was dus tegelijk een geestelijke en een wereldlijke macht geworden. Maar in onderscheiding van het mithraïsme, verheugde het zich niet in den gunst van de keizers. Indien het al overdreven is om te zeggen wat sommige geschiedschrijvers beweren, dat de keizers van de derde eeuw allen vijandig waren aan de Christenen, zeker is het toch, dat het Christendom gedurende deze eeuw wreede vervolgingen te verduren had en dat het altijd, zelfs in de tijden, dat de bloedige vervolgingen hadden opgehouden, door de publieke machten beschouwd werd met een vijandig wantrouwen, dat in scherpe tegenstelling staat met de gunst, die aan het mithraïsme bewezen werd. Welke kan de diepere oorzaak zijn van deze houding,

die zulke droevige herinneringen in de geschiedenis van de kerk heeft achtergelaten?

De geest van het Christendom zelf.

Van het standpunt van het Rijk en van zijn onmiddellijke politieke belangen gezien, was het niet twijfelachtig of het Christendom was een ontbindende macht. Naarmate de crisis van de derde eeuw verergerde, hield de nieuwe godsdienst met grooter stoutmoedigheid, en met meer of minder vuur al naar de verschillende secten, vol, dat de Christen geen publieke ambten, geen eerbewijzen en geen plaatsen moest najagen, die zijn geloof in gevaar konden brengen, d.w.z. de hoogste en meest belangrijke plaatsen. Want indien hij zijn ziel niet wil verliezen, is het hem verboden zorg te dragen voor de tempels, spelen te organiseeren en zijn broeders te veroordeelen of te vervolgen. De wereld, waarin de andere menschen leven en genieten, is bevlekt door een godsdienst en een beschaving, die Christus vervloekt heeft. Geen

vreugde, noch smart, geen belooning noch kastijding mag den volmaakten Christen ertoe brengen deel te nemen aan de gevaarlijke ijdelheden van die verdorven wereld. Integendeel, hij heeft maar één verlangen, dit zonde- en tranendal zoo spoedig mogelijk te verlaten. Eigenlijk zou het dus de plicht van den Christen zijn om het Rijk te vernietigen. Doet hij dit niet, dan komt dat, zooals Tertullianus zegt, daarvandaan, dat zijn leer de zachtmoedigheid predikt, welke hij dan ook toepast, en dat hij een afkeer heeft van het geweld. Maar zich mengen in het zondige en goddelooze gedoe van de wereld, dat nooit. Dan liever den dood of de ellende.

Men kan zich gemakkelijk voorstellen welk een effect dergelijke leeringen moeten hebben op de hoogere geesten in een tijd, toen de publieke ambten zoo moeielijk en zoo gevaarlijk werden; toen de Barbaarsche volken zich meester maakten van den staat; toen de gewelddadige eigenschappen van den menschelijken geest meer en meer

noodzakelijk werden om te kunnen regeren. Het Christendom vernietigde het Rijk door zijn onthouding. Het beroofde het bestuur van het Rijk en van de steden van een menigte intelligente en beschaafde menschen uit de hoogere klassen; het nam vooral de beste mannen in zedelijk opzicht in beslag, en de edelste en meest verheven geesten. Een beetje later laat het leven van den heiligen Augustinus ons zien, hoe de meest verheven geesten ten slotte aan den godsdienst de voorkeur gaven boven de politiek, de kerk prefereerden boven de publieke ambten. Maar ook reeds in de derde eeuw waren er talrijke burgers, die volgens de wetten eigenlijk bestemd waren om de publieke zaak te dienen, maar die er de voorkeur aan gaven hun goederen aan de kerk te geven en zich zoo door de armoede te onttrekken aan de zware verantwoordelijkheid van de een of andere bestuursfunctie; anderen ontkwamen eraan door verschillende middelen, waarvan er sommigen ten slotte ook bij de Christelijke

keizers zelf geen genade konden vinden. Het coelibaat, door den godsdienst geheiligd, werd veel algemeener dan het op de kritiekste tijden in de heidensche wereld het geval was geweest. Maar meer nog dan de burgerlijke dienst leed het leger onder deze stelselmatige onthouding. Reeds van de tweede eeuw af had het Christendom verklaard, dat het niet geoorloofd was „man van het zwaard” te zijn, en dat de „zoon des vredes”, die zich zelfs niet in een proces moest begeven, zich nog veel minder in den strijd mocht wikkelen. Het had vastgesteld, dat de militaire dienst en het Christendom niet vereenigbaar waren, daar „de Heer, toen hij Petrus ontwapende, duidelijk had getoond, dat hij wilde, dat ieder soldaat zijn zwaard aflegde”. Er bleef dus voor den Christensoldaat niets anders over dan „dadelijk het leger te verlaten en te besluiten voor Christus hetzelfde te lijden als alle andere Christenen”. De canones van de kerk van Alexandrië ont-raden het vrijwillig dienstnemen, waarop

het Romeinsche leger gebaseerd was, en verzekeren, dat het den Christenen niet geoorloofd is de wapenen te dragen. Lactantius zet uiteen, dat het evengoed onmogelijk is om mede te doen aan de terdoodveroordeeling van iemand als om aan een oorlog deel te nemen, want op het goddelijk beginsel, dat verbiedt te dooden, „kan men geen enkele uitzondering maken”. Augustinus zal eenigen tijd later aantoonen, dat het voor den goeden Christen precies hetzelfde is, of hij leeft onder de eene of de andere regeering; of hij gehoorzaamt aan het keizerrijk of aan de Barbaren, als de staat hem maar niet verplicht tot eenige goddeloosheid of zonde.

In de geschiedenis van het menschelijk geslacht is er misschien geen tragedie met deze te vergelijken. Gedurende tien eeuwen had de oude beschaving onvermoeid gearbeid om den volmaakten, wijzen, humanen, edelmoedigen, vrijen en rechtvaardigen staat te maken, die op de heele wereld de schoonheid, de waarheid en de deugd zou doen

heerschen. Deze volmaakte staat te stichten was de hoogste eerezucht geweest van Griekenland en van Rome, van het republikeinsche Rome en van het keizerlijke Rome. Soldaten en staatslieden, filosofen en redenaars, dichters en kunstenaars hadden eeuwen lang hun beste krachten gewijd aan dit ontzagelijke werk. Aristides en Pericles, Scipio en Augustus, Plato en Aristoteles, Demosthenes en Cicero, Homerus en Vergilius, Horatius en Tacitus, Vespasianus en Marcus Aurelius hadden medegewerkt aan deze eenige schepping. En deze wondere poging van zoovele eeuwen en van zoovele genieën eindigde in de derde eeuw van onze jaartelling in de verschrikkelijkste crisis van anarchie en wanorde, die er ooit was geweest; in een gewelddadig en verdorven despotisme van het brutale geweld, ontdaan van alle zedelijk gezag; in de vernietiging van de meest verfijnde beschaving en in de noodzake-lijkheid om zich te buigen voor een Aziatisch soeverein als voor een levenden God,

teneinde van de oude wereld en zijn schatten nog te kunnen redden wat er nog te redden was. De slavernij onder een monarch, die den Grieksch-Romeinschen geest gedurende zoovele eeuwen was voorgekomen het verachtelijkste en het smadelijkste te zijn wat den mensch kan overkomen, was de belooning op de poging van de twee grootste volkeren der oudheid om den volmaakten staat te stichten! Welke beschaving zou niet voor zulk een teleurstelling gewanhoopt hebben aan zich zelf en de toekomst?

Maar aan deze catastrophe, die de oude wereld in haar heele levensopvatting scheen te vernietigen, wist het Christendom het hoofd te bieden door één van de stoutmoedigste, één van de meest oorspronkelijke, één van de meest grootsche geestelijke omwentelingen, waarvan de geschiedenis gewaagt. Het keerde het oude gezichtspunt volkomen om en leerde, dat de vraag of een staat goed of slecht is, rechtvaardig of onrechtvaardig, wijs of dwaas, alleen

van gewicht is voor hen, die regeeren en die het kwaad doen, maar dat die geen betekenis heeft voor hen, die geregeerd worden en die lijden onder de onrechtvaardigheden van de machthebbers. Het hoogste doel van het leven is de godsdienstige en zedelijke vervolmaking van het individu. Door zijn eigen pogingen kan iedereen tot deze volmaking komen, welke ook de regeeringen en welke ook de instellingen zijn, of zij goed zijn dan wel slecht. De mensch heeft slechts één werkelijken meester, en dat is God; indien hij den eenigen, hoogsten Meester goed dient, indien hij Zijn liefde en Zijn lof verdient, dan heeft de rest geen waarde. De machtigen der aarde worden onmachtig. Het is deze nieuwe levensopvatting, door welke het Christendom de intellectuele en moreele grondslagen van de oude beschaving totaal onderstboven wierp, die temidden van de verschrikkelijke wanorde van de derde eeuw en als hoogste reactie tegen deze wanorde, de beslissende overwinning behaalde.

Deze overwinning is de belangrijkste gebeurtenis in de crisis van de derde eeuw. Deze nieuwe levensopvatting zou geroepen worden een ontzaggelijken invloed te oefenen op de toekomst, want zij zou aan de heele beschaving van het Westen voor eeuwen een nieuwe richting geven.

HOOFDSTUK III.

Diocletianus en de hervorming van het Rijk.

I.

DE man, dien de legioenen hadden gekozen om Carus op te volgen, was evenals Claudius en Aurelianus, een Dalmatiër, maar van nog onbekender afkomst. Een overlevering zegt zelfs, dat hij de zoon van een vrijverklaarden slaaf zou zijn. Van zijn vroegste jeugd af was hij soldaat geweest en hij had zich gevormd in de school van drie groote generaals: Claudius, Aurelianus en Probus. Maar deze Barbaar en deze soldaat was een genie. Nauwelijks gekozen, moest hij een burgeroorlog doorstaan. Carinus, die juist tegen

de Jazygen gevochten had, wilde niet afzien van de opvolging na den dood van zijn vader. Aan beide kanten bereidde men zich verscheiden maanden toe op den strijd en in het voorjaar van 285 ontmoetten de twee legers elkaar in Moesië. Het schijnt, dat Diocletianus het onderspit zou gedolven hebben, indien de dood van Carinus, die door één van zijn officieren gedood werd, de kans niet had doen keeren en hem de overwinning bezorgd had. Maar de burgergeroorlog had weer één van de gewone crises in het Rijk te voorschijn geroepen. De provincies, verscheiden maanden aan zich zelf overgelaten, waren weer begonnen met nieuwe pretendenten te benoemen. Een ontzettende opstand van geruïneerde landlieden en van insolvente schuldenaars, de opstand der Bagauden, was in Gallië uitgebroken. Aan de grenzen begonnen de Barbaren zich weer te roeren, terwijl zee-roovers de kusten van Gallië en Brittannië onveilig maakten. Diocletianus begreep, dat de taak te zwaar was voor één enkelen

keizer en niet lang nadat hij den troon had bestegen, in de tweede helft van 285 naar het schijnt, benoemde hij, om den troon met hem te deelen, één van zijn wapenbroeders, Maximianus, zoon van een kolonist uit Pannonië, uit de omstreken van Sirmium. Maximianus was een bekwaam soldaat, maar ook niet anders. Trouwens, het schijnt ook, dat Diocletianus er eerst aan dacht, niet een collega van hem te maken, maar een trouw luitenant. En, inderdaad, Maximianus ontving ook niet den titel van Augustus, maar dien van Caesar. Maar zijn succes tegen de Bagauden, onder welke hij in enkele weken den opstand in bloed smoorde, deed Diocletianus van gedachten veranderen en hij schonk hem den titel van Augustus, terwijl hij, in beginsel althans, de macht van de twee staatshoofden gelijk maakte, zonder daarom nog de politieke en wetgevende eenheid van het Rijk te veranderen. Zij hadden beiden hun eigen leger, hun praefect der garde, hun particulier budget, maar de wetten en de

munten bleven geldig voor het heele Rijk en de publieke documenten droegen tegelijk hun beider naam. De naam van Diocletianus kwam echter altijd het eerst en zijn wil gaf altijd den doorslag, want hoewel zijn macht niet grooter was dan die van Maximianus, zijn persoonlijk gezag en zijn beteekenis waren wel grooter. Het administratieve gebied en dat der militaire macht van de twee waren gescheiden, maar de grenzen waren niet zóó streng, dat zij ze niet mochten overschrijden. Wanneer het om de een of andere reden noodig was, drongen zij ook door in het gebied van den ander.

In 't kort, aan het hoofd van het Rijk stond niet meer één keizer, maar stonden er twee, gelijk in macht, evenals er gedurende eeuwen twee consuls aan het hoofd van de republiek hadden gestaan. Overigens drong deze hervorming, die Valerianus bij den aanvang van de crisis van de derde eeuw reeds had willen invoeren, zich van zelf als noodzakelijk op. Het Rijk werd van alle kanten bedreigd. De Herulen, de Bourgondiërs en de Alamannen

maakten gebruik van den opstand der Bagauden en staken den Rhijn over. Nog erger. De commandant van de vloot, die belast was de Saxische en Frankische zeeroovers te verjagen, heulde in het geheim met hen, en stond, toen hij door Maximianus ter dood veroordeeld werd, op, nam in Brittannië den titel van Augustus aan, maakte zich meester van het eiland en van eenige steden aan de kust van Gallië en schiep een machtige vloot, met behulp van welke hij het gezag van de twee wettige keizers tartte. In het Oosten was de toestand niet minder critiek. Sedert de dagen van Valerianus, d.w.z. sedert Rome Armenië had verloren, zijn voornaamste beveiliging tegen het nieuwe Rijk der Sassaniden, werd het Rijk daar voortdurend bedreigd. Twee keizers, de een in het Oosten en de ander in het Westen, waren dus niet te veel. Terwijl Maximianus er in slaagde den nieuwen Germaanschen inval aan den Rhijn terug te drijven, probeerde Diocletianus weer vasten voet in Armenië te krijgen, meer door intrigues dan door krijgsmacht.

Het oogenblik was gunstig. Het Perzische Rijk was door den burgeroorlog zóó zeer verzwakt, dat koning Bahram gezanten naar Diocletianus had gezonden om zijn vriendschap te verwerven. Armenië was ontevreden over de Perzische heerschappij en was die moede. De erfgenaam van den troon, Tiridates, leefde, tegen zijn zin, als balling te Rome. Diocletianus pousseerde hem en hielp hem heimelijk bij zijn pogingen om den troon weer te veroveren. En Tiridates, die profiteerde van de moeilijke positie van het Perzische Rijk en van de ontevredenheid van Armenië, kon, zonder veel tegenstand, door een goed voorbereide overrompeling zich weer meester maken van het Koninkrijk zijner vaderen. Armenië bevond zich nu opnieuw onder den invloed van Rome, en de koning van Perzië, die niet in staat was om oorlog te voeren, moest wel het voldongen feit erkennen.

Dit succes verbeterde den toestand in het Oosten, hoewel een nieuwe vijand, de Saracenen, uit de woestijn van Syrië en

Arabië gekomen — plunderend en verwoestend in het Romeinsche gebied verscheen, en niettegenstaande ook Egypte om redenen, die ons onbekend zijn, onrustig werd.

Maar in het Westen daarentegen verminderden de moeilijkheden niet. Maximianus had Carausius, die een groot leger van Franken en Saksen had aangeworven, niet kunnen overwinnen, en opnieuw openbaarden zich dreigende bewegingen in Germanië, waar de Gothen, Vandalen, Gepiden en Bourgondiërs in oorlog waren. In Oostelijk Europa waren de Sarmaten ook onrustig, terwijl in Numidië en Mauretanië de inheemsche bevolking zich begon te roeren. De twee keizers deden alles, wat ze konden, om aan al deze moeilijkheden het hoofd te bieden, ze vlogen van het eene einde van het Rijk naar het andere, schonken aan dezen of genen generaal de meest uitgebreide burgerlijke en militaire macht, maakten dikwijls van den nood een deugd, en toen zij Carausius niet konden overwinnen, erkenden ze hem als derden Augustus. Maar na een paar jaren

ervaring, kregen Diocletianus en Maximianus de overtuiging, dat zelfs twee keizers niet voldoende waren voor de taak, en in 293 ¹⁾ besloot Diocletianus de administratie van het Rijk nog verder te verdeelen en aan de twee Augusti werden twee nieuwe officiële medewerkers gegeven, die echter van lagere rang zouden zijn, twee Caesaren. Eén van de twee officieren, die tot deze hooge waardigheid geroepen werd, was Galerius, een energiek en bekwaam soldaat, afkomstig uit Dacië, een man echter zonder fijnere beschaving. De andere, Constantius, — bijgenaamd Chlorus, om zijn bleke gelaatskleur — stamde daarentegen van moederszijde af van Claudius, den Gooth. Hij was van rijke familie, had een zacht karakter en was een fijn-beschaafd man, een aristocraat, verdwaald onder de bende parvenus, die het Rijk regeerden.

De provincies werden op de volgende wijze onder de vier keizers verdeeld: Diocletianus behield voor zich zelf het Oostelijkste deel van het Rijk, Bithynië, Arabië, Lybië, Egypte

¹⁾ Carausius werd in dit jaar vermoord. Noot van den Vert.

en Syrië; Galerius kreeg Dalmatië, Pannonië, Moesië, Thracië, Griekenland en Klein-Azië; Maximianus kreeg Rome, Italië, Rhetië, Sicilië, Sardinië, Spanje en de heele rest van Afrika en Constantius Brittannië en Gallië. In verband met de redenen, waarom ze tot de macht waren geroepen, zouden de bestuurders van het Rijk niet te Rome zetelen, maar op de voornaamste grenslijnen, Diocletianus te Nicomedië in Bithynië; Galerius te Sirmium in Pannonië; Maximianus te Milaan en Constantius te Trier in Gallië.

II.

Maar zooals we reeds opgemerkt hebben, toen we over Valerianus spraken, het vermeerderen van het aantal keizers was eigenlijk een geneesmiddel van meetkundigen aard, terwijl de kwaal, waaraan het keizerrijk te gronde ging, er een was van zedelijken aard. Maar op dit moment van de geschiedenis van het Rijk kon dit middel geen grootere uitwerking hebben dan het in de dagen van Valerianus had gehad. Het

zou integendeel zelfs het uit-elkaar-vallen van het Rijk hebben kunnen verhaasten, doordat op deze wijze ieder van de keizers als 't ware werd aangemoedigd om zich onafhankelijk te verklaren. Maar Diocletianus volmaakte de verdeeling van het Rijk door een diepgaande organische hervorming van de allerhoogste inrichting van den staat. Deze groote hervorming had in 293 haar beslag gekregen en moest aan den eenen kant aan de macht van de vier keizers een meer zekere en meer geëerbiedigde wettigheid geven en aan den anderen kant de regeeringsorganen machtiger en krachtiger maken en aldus de macht en het gezag van het hoogste ambt vergrooten. Diocletianus betrad met beslistheid den weg, op welchen Aurelianus de eerste schreden met eenige vreeze had gezet, en stelde officieel het beginsel van de godheid der keizers vast. De keizers zijn *a Deis geniti et deorum creatores*¹⁾. Diocletianus nam den titel van

¹⁾ Door de goden voortgebracht en scheppers der goden.
Noot van den Vertaler.

Jovius aan, Maximianus dien van *Herculius*. De onderdanen en de soldaten moeten voortaan den eed zweeren bij hun naam, zooals vroeger bij den naam van Jupiter en Hercules; en de godheid, waarvan zij en het Rijk hun kracht ontvangen is juist de god van de zon, Mithra, die tronen en rijken schenkt.

Deze nieuwe goddelijke majesteit van het Rijk werd nu onder tastbare vormen den onderdanen in het geweten gegrift. De verhoudingen van de onderdanen en de keizers en alle uiterlijke daden der souvereiniteit zijn het object van een ceremoniëel, dat de eerste twee eeuwen van onze tijdrekening niet hebben gekend. De keizer moet een diadeem dragen als de groote Oostersche monarchen, een diadeem met stralen, zooals de zon, die hem met haar genade verlicht. Zijn kleeren en zijn schoeisel moeten bezaaid zijn met kostbare gesteenten. Hij is niet meer, als Augustus, Trajanus en Vespasianus, een eenvoudig sterveling, dien men iederen dag en ieder uur mag naderen, of die familiaar

de andere menschen aanspreekt, en wiens huis gemakkelijk geopend wordt voor alle vrije burgers. Wil men tot hem het woord voeren, dan moet men speciale voorschriften in acht nemen, en wanneer men in zijn nabijheid gekomen is, dan is het volstrekt noodig zich in een soort van aanbidding voor hem neer te buigen. Het Oostersch absolutisme triumfeert ten slotte op de bouwvallen van het hellenisme en van het romanisme, ten naaste bij verwoest door de groote crisis van de derde eeuw, in het Rijk, dat voortaan voor een groot deel door de Barbaren bevolkt en geregeerd wordt. Maar het zou weinig geholpen hebben de hoogste macht te bekleeden met een grooter gezag en met een goddelijk prestige, indien de veelheid der personen, die het moesten uitoefenen, het tegelijkertijd zou verzwakken. Hoewel de hoogste macht onder vier souvereinen verdeeld was, moest zij volgens Diocletianus toch monarchaal blijven, d. i. een eenheid. Hoe probeerde hij nu het onoplosbare probleem op te lossen

en een monarchie, een regeering met een krachtige eenheid op te richten met vier souvereinen? Allereerst door de twee caesaren onder de twee Augustussen te stellen en verder door onder de twee Augustussen zich zelf de functie te verzekeren van hoogsten bestuurder. De titel van *Jovius*, dien hij aannam, wees dan ook, in verhouding tot dien van *Herculius*, welke aan Maximianus gegeven werd, op een verhouding van hooger tot lager. Zoo past hij, om van de vergoddelijkte monarchie een eenheid te maken, op haar het dynastieke beginsel van de Aziatische monarchie toe, dat reeds in de eerste en tweede eeuw doorgedrongen was in de inrichting van het hoogste gezag in het Romeinsche Rijk. Augustussen en Caesaren vormen één familie. Evenals Maximianus door Diocletianus was geadopteerd, zoo werden nu de twee Caesaren door de twee Augustussen geadopteerd. Zij verstootten hun vrouwen, om de dochters van de Augustussen, die hen als zoon hebben aangenomen, te huwen, een soort van

dynastieke bloedschande dus, die herinnert aan de Egyptische monarchie der Pharao's en Ptolemaeën. Door met het religieuze en het dynastieke beginsel nog het beginsel der coöptatie te verbinden, kon men meenen, dat men de moeielijkste van alle vragen, het hoogste gezag betreffend, had opgelost, n.l. die sedert drie eeuwen het Rijk zonder tot een resultaat te komen in beweging had gebracht, de kwestie van de opvolging. Bij den dood van een Augustus moest zijn Caesar zijn plaats innemen en op zijn beurt een anderen Caesar benoemen, dien hij dan moest opnemen in de goddelijke familie van de beheerschers der wereld.

Maar de hoogste macht had niet alleen behoefte aan gezag om de wonden van het Rijk te kunnen genezen, maar zij had ook behoefte aan kracht, d. w. z. aan geschikte, zekere, gehoorzame organen. Diocletianus probeerde ook den staat deze nieuwe kracht toe te voeren door de schepping van een volkomen bureaucratisch systeem, dat niet meer van den senaat afhankelijk was, maar

zooals in de Aziatische monarchieën eenig en alleen van den Keizer-God. Misschien verzuimde hij niet zijn verkiezing tot den troon en de opvolgende verkiezingen aan den Senaat mee te deelen, en evenmin zekere vormen, door de traditie gewijd, te eerbiedigen, maar, hoe dit ook zij, als politiek lichaam werd de senaat opgeheven. Men kan luisteren naar zijn raadgevingen, maar men kan ook weigeren ze op te volgen. Hij heeft geen provincies meer te administreeren, want die zijn gekomen onder de jurisdictie van den keizer. Hij is uitgesloten van de politieke leiding en als zoodanig vervangen door het *Consistorium principis*,¹⁾ het nieuwe lichaam, dat evenals de oude senaat, de kwesties van wetgevendend aard onderzoekt, en dat gevormd werd door alle hooge staatsambtenaren. De heele administratie hangt dus voortaan af van den keizer en het *Consistorium principis*, dat er als 't ware de hoogste vertegenwoordiging van is. Deze administratie wordt gevormd door een

¹⁾ Keizerlijke staats- of kabinetsraad. Noot van den Vertaler.

bureaucratie, toegankelijk voor elkeen, zonder onderscheid van socialen rang, afkomst of nationaliteit, en waarin spoedig alle onderdanen van het Rijk en weldra zelfs de Barbaren op voet van gelijkheid worden toegelaten.

III.

Van het gezichtspunt van de Grieksch-Latijnsche tradities beschouwd, was dit ongetwijfeld een groote revolutie. De Grieksche en de Latijnsche beschaving waren beide gegrond geweest op het aristocratische beginsel van de noodzakelijke en quasi-mystieke ongelijkheid der volkeren en der klassen. Dit dubbele aristocratische beginsel bracht in de buitenlandsche verhoudingen de idee mee van de aangeboren en eeuwigdurende superioriteit van de Grieken en de Romeinen boven de andere volken; en in de binnenlandsche verhoudingen de idee van de aangeboren en eeuwigdurende superioriteit van de standen, die het voorrecht bezaten te mogen bevelen boven de gewone

stervelingen. De Grieksche en Latijnsche regeeringen waren bijna alle aristocratisch van aard, gefundeerd op het erfelijk voorrecht van een kleine oligarchie, die alleen in staat was om te regeeren. De pogingen om een werkelijk democratische regeering in te richten, waar de ambten konden bezet worden door mannen van alle standen, de middenstand en de lagere inbegrepen, waren zeldzaam en van korten duur. De meest beroemde van deze pogingen was die van Athene, maar men weet welke catastrofe er het einde van werd. Wat Rome betreft, het werd nooit door de democratie geregeerd, zelfs niet in de meest bewogen tijden van de Republiek. En het Romeinsche keizerrijk zelf werd tot op den tijd van Caracalla, d.w.z. tot aan het begin van de derde eeuw, dus minder dan een eeuw vóór Diocletianus, nog geregeerd door wat men zou kunnen noemen de aristocratie van een aristocratie. De senatorenstand en de ridderstand, die als voorrechten alle hoge ambten van het Rijk bekleedden, vormden een aristocratie,

gerecruteerd uit de Romeinsche burgers, die op hun beurt allen tezamen, adellijke en plebeier, rijk en arm, geleerd of ongeletterd, onder de volkeren van het Rijk een tweede aristocratie vormden, met belangrijke voorrechten begiftigd en aan een speciaal strafrecht onderworpen. De Grieksch-Latijnsche beschaving rustte dus op de macht der aanzienlijken en deze macht zelf rustte weer op de idee, dat de menschen en de volken zedelijk niet gelijk zijn, maar ongelijk. Eén van de gevolgen van dit aristocratisch karakter van den Grieksch-Latijnschen staat en van de maatschappij was dit, dat de kring, waaruit men de leidende ambtenaren kon recruteeren, beperkt was en dat dien-tengevolge ook de ontwikkeling van alle politieke en administratieve organen beperkt was. Men heeft nu wel eens moeite om te begrijpen, waarom Rome, zelfs op het hoogtepunt van zijn macht zoo vaak aarzelde om zijn overwinningen uit te breiden en zijn Rijk te vergrooten. Maar een aristocratie is een gesloten lichaam, dat zich niet naar

believen vormt of ontwikkelt, zooals een bureaucratie zich kan vormen en ontwikkelen, die gerecruteerd wordt uit alle standen en uit alle volken. Daarom moest Rome altijd oppassen het Rijk niet zoozeer uit te breiden, dat het getal ambtenaren en hogere officieren, dat zijn aristocratie kon leveren, te klein werd. En het is eveneens daarom, dat het altijd probeerde het Rijk te besturen met zoo weinig ambtenaren als maar mogelijk was. Hoewel we geen nauwkeurige cijfers kunnen geven, blijkt toch uit alles, wat wij van de binnenlandsche en buitenlandsche geschiedenis van het Rijk weten, dat de kringen, waaruit de Romeinsche regeerders gerecruteerd werden tot op het einde van de dynastie der Antonijnen, betrekkelijk beperkt waren. Juist omdat de keizerlijke regeering aristocratisch van aard was, was het een vaste regel, dat men regeerde met het minimum van ambtenaren.

In den tijd, waarvan wij spreken, had het Christendom reeds, op het gebied van 't ideale, aan de aristocratische organisatie

van de oude beschaving door zijn leer, dat alle menschen zonder uitzondering kinderen van den zelfden God waren en dus allen voor Hem gelijk, een doodelijken slag toegebracht. De leer van de zedelijke gelijkheid van de menschen was reeds verkondigd door eenige groote filosofen uit de oudheid, maar alleen het Christendom is er in geslaagd om deze leer te doen doordringen in het volksgeweten. Daardoor heeft het de werkelijke aristocratische regeering tot in zijn fundamenten vernietigd en de moderne democratie gevestigd. Zoodra het beginsel, volgens hetwelk de menschen zedelijk niet gelijk, doch ongelijk waren, in het geweten van de massa's vernietigd was, kon de aristocratie nog een sociale conventie zijn, die op sommige tijden uit een gevoel van betamelijkheid nog werd aanvaard, maar zij hield op een organische, haast gewijde vorm te zijn van de burgerlijke maatschappij, zooals zij in de oudheid geweest was. Hierdoor wordt dan ook verklaard, dat in de Christelijke en Mohammedaansche wereld de aristocratische regeeringen altoos

zwak zijn geweest en beschouwd moeten worden als heel zwakke imitaties van de ware en groote aristocratische regeeringen der oude wereld.

Op zijn beurt bracht Diocletianus op politiek gebied ook een doodelijken slag toe aan het aristocratisch principe door zijn hervorming van de regeering. Er bestond ongetwijfeld verband tusschen deze twee feiten. De voortgang van het Christendom was een noodzakelijke voorbereiding voor de hervorming van Diocletianus. Maar het zijn natuurlijk vooral redenen van politieke aard, die den keizer brachten tot het ondernemen van deze hervorming. En onder deze redenen was de voornaamste wel de noodzakelijkheid om de aristocratische organisatie van het Rijk, door de crises van de derde eeuw vernietigd, te vervangen door een nieuwe organisatie, die meer in overeenstemming was met de politieke en militaire eischen, door deze crises zelf in het leven geroepen. Het gebrek aan personeel, de beperktheid van het aantal politieke en administratieve organen vergeleken bij de

uitgestrektheid van het Rijk, dat bestuurd moest worden, waren ook een paar van de oorzaken van de catastrofhe, in welke de aristocratie in den loop van de laatste vijftig jaren was ondergegaan. Er moest een administratie in het leven geroepen worden, die beschikte over de organen, welke niet alleen in verhouding stonden tot de uitgestrektheid van het Rijk, maar die ook in het bezit waren van de kracht, die de staat in steeds grooter mate moest aanwenden om den dreigenden loop van de algemeene ontbinding tegen te gaan. En waar zou men anders het personeel daarvoor hebben kunnen vinden, indien men ze niet had gekozen uit alle klassen en uit alle volkeren? De aristocratie, die reeds in de tweede eeuw alle ambten niet kon bezetten, was immers bijna geheel verdwenen.

Eén van de beginselen van de groote hervorming van Diocletianus was dus de vermeerdering van de ambten en van de ambtenaren, hooge zoowel als lage. Voor de eerste maal in de geschiedenis van dit

Rijk, dat gegrondvest was door een militaire aristocratie, scheidde Diocletianus de burgerlijke administratie van de militaire, en stelde aan het hoofd van iedere provincie twee ambtenaren met hun respectieve ondergeschikten, den *praeses* of burgerlijken gouverneur en den *dux* of militairen gouverneur. Deze hervorming had ongetwijfeld twee bedoelingen: aan den eenen kant door de verdeeling van de macht de *pronunciamenti* der legioenen in de provincies en het voortdurend proclameeren van nieuwe keizers, den waren geesel van de derde eeuw, moeilijker te maken; en aan dén anderen kant een geneesmiddel te vinden tegen de onvoldoende ontwikkeling van het militaire element, dat, in dien tijd bijna geheel uit de minst beschaafde provincies gerecruteerd, niet altijd de kwaliteiten bezat, die noodig waren om een rijk, dat wel geheel in verval was, maar dat toch niettemin erfgenaam van een groote kultuur bleef, te regeeren. Maar intusschen werd dus ook een ander vitaal beginsel van de oude beschaving, dat n.l.

alle publieke functies in één hand rustten, vernietigd. We moeten er ook op wijzen, dat de scheiding van het civiele en van het militaire gezag, dat ons toeschijnt één van de meest belangrijke vooruitgangen te zijn in de geschiedenis der beschaving, voor de eerste maal in de geschiedenis van het Romeinsche Rijk optreedt als een redmiddel in een tijd van verval.

Dit is niet alles. Met deze hervorming hangt een andere samen, die men zou kunnen noemen: de verbrokkeling der provincies. Diocletianus bepaalde er zich niet, zooals Valerianus, toe om het aantal keizers grooter te maken, hij vermeederde ook dat der gouverneurs en gaf aan ieder een beperkter gebied, opdat hij het gemakkelijker zou kunnen regeeren en opdat men tevens, waar hij maar over een middelmatig leger beschikte, niets van hem te vreezen zou hebben. Zoo-doende vinden we in het jaar 297 zes en negentig gouverneurs voor de provincies in plaats van de zeven en vijftig, die Diocletianus bij zijn troonsbeklimming had gevonden.

Om nu te voorkomen, dat deze verbrokkeling van de provincies het Rijk en de kracht van het centrale gezag verzwakte, stelde hij tegelijkertijd *diocesen* in. De diocesen waren tot nu toe fiscale en rechterlijke onderverdelingen van de provincies geweest. De *diocese* van Diocletianus wordt gevormd door de samenvoeging van verscheiden provincies tot één geheel van hogere orde onder leiding van een nieuwen magistraat, den *vicarius*. Er kwamen twaalf vicarissen: vijf in het Oosten, die regeerden over Oriens, Pontica, Asiana, Thracië en Moesië; en zeven in het Westen over Pannonië, Britannië, Gallië, Vienna, Italië, Spanje en Afrika.

Er zouden dus voortaan twee Augustussen en twee Caesaren aan het hoofd van het Rijk staan. Onmiddellijk onder hen twaalf vicarissen aan het hoofd van even zooveel diocesen en naast dezen en met den zelfden rang, de pro-consuls, gouverneurs van bepaalde bevoorrechte provincies. Eindelijk onder de vicarissen de *praesides* of, soms,

de *consulares* of *correctores*, zooals men door elkaar de gouverneurs van de nieuwe, verkleinde provincies noemde.

Naast deze burgerlijke hiërarchie kwamen de *duces*, de militaire chefs, wier gebied bepaald werd door militaire overwegingen, zoodat het niet noodzakelijk behoefde samen te vallen met dat van de provincies of de diocesen.

Het aantal staatshoofden was nu wel vermeerderd en het Rijk wel onder hen in bepaalde strategische stukken verdeeld, en de burgerlijke en militaire macht waren nu wel gescheiden, maar dit alles was toch niet voldoende om de verdediging van het Rijk krachtiger te maken. De uitbreiding van het leger moest de administratieve hervorming aanvullen. Men moest de lijfgarden der keizers verviervoudigen en aan de oude praetorianen dus nieuwe toevoegen, onder den naam van *milites Palatini et Comitatus*. Men moest ook het militaire effectief vermeerderen. Diocletianus bracht het van 350.000 soldaten op 500.000 en vergrootte

het aantal officieren naar evenredigheid nog meer. Om ieder legioen meer tot een deel te maken van het geheel en zeker te zijn van zijn trouw, verminderde hij hun effectief en vermeerderde hij het getal der militaire tribunen.

De viervoudige hofhouding, de ontwikkeling van de centrale en provinciale bureaucratie en de uitbreiding van het leger eischten veel geld en nieuwe bronnen moesten worden aangeboord. Diocletianus voorzag er in met groote energie en met veel vernuft. Hij begon met een algeheele herziening van de waarde van den grond te decreteeren, een soort van nieuw cadaster, zooals wij zouden zeggen, en langzamerhand voerde hij een geheel nieuw belastingstelsel in, uniform voor alle provincies, maar waarbij men strict rekening moest houden met de kwaliteit van de terreinen en hun opbrengst. Te dien einde nam hij een nieuwe fiscale eenheid aan, al naar de plaatsen *jugum*, *caput*, *millena* of *centuria* genaamd, uit grond van onderscheiden soort en van verschillende grootte

bestaande, maar waarvan het gezamenlijke een zelfde waarde moest hebben en dus ook een zelfde rente moest opbrengen. Zoo vormden bijv. vijf *jugera* wijnberg of twintig *jugera* bouwgrond van eerste kwaliteit één *jugum*, terwijl daarvoor veertig *jugera* bouwgrond noodig waren van tweede kwaliteit of zestig van derde hoedanigheid. En wat men ook op het land verbouwde, men moest minder betalen, als het bergterrein was en meer wanneer het in de vlakte lag.

De inning van de belasting werd met de grootste zorg geregeld. De som, die de staat aan een fiscaal gebied oplegde, en die dus een bepaald aantal *juga* groot was, werd bekend gemaakt aan de *decuriones* (de leden van den kleinen senaat van iedere stad), die het bedrag verdeelden onder de eigenaars en onder de huurders van den publieken grond (*possessores*), — met uitzondering van hen, die er maar een klein stukje van hadden, — en die nauwkeurig toezicht hielden op de invordering, daar zij aansprakelijk waren voor wat mocht ontbreken. Dit belastingstelsel

scheen dus haast volmaakt en van behoorlijken opbrengst was men verzekerd.

IV.

Dank zij de hervorming van Diocletianus trad het Romeinsche Rijk vernieuwd uit de groote crisis van de derde eeuw te voorschijn. Het was voortaan een groote *kosmopolis* van verschillende, meest halfbarbaarsche rassen, geregeerd door het Aziatisch despotisme van vier souverainen-goden, onderworpen aan een ontelbare bureaucratie, die weer afhankelijk was van deze souverainen en die benoemd werd zonder onderscheid van nationaliteit, geboorte of socialen rang. Men kon niet ontkennen, dat het Rijk, dank zij deze groote politieke en administratieve hervormingen, weer een deel van zijn ouden voorspoed had teruggekregen. Het gelukte Diocletianus tot op zekere hoogte de macht en de eenheid van het Rijk weer te herstellen. Allereerst won hij Brittannië weer terug. Carausius was gedood door één van zijn officieren, een zekeren Alectus, die had

gemeend hem te kunnen opvolgen. Maar Alectus werd verslagen en gedood (296). Te Alexandrië werd een opstand, waarvan het doel scheen geweest te zijn tegenover de wettige souvereinen een anderen pretendent te stellen, snel onderdrukt (296). In Perzië, eindelijk, werden ernstige moeilijkheden gelukkig overwonnen. In 294 was de koning van Perzië, Barahram, gestorven en zijn zoon Narsès was hem opgevolgd. Onder zijn regeering kwam een reactie op tegen de conciliante politiek van zijn voorganger. In 296 profiteerde Narsès van het feit, dat Galerius in Pannonië was en dat Diocletianus de handen vol had in Egypte, wierp zich op Armenië en bedreigde tegelijkertijd Syrië. Galerius, die onmiddellijk door Diocletianus teruggeroepen en tegen de Perzen gezonden werd, beging de onvoorzichtigheid om den vijand op het zelfde terrein aan te vallen, waar, drie en een halve eeuw tevoren, de legioenen van Crassus den dood hadden gevonden. Ook hij werd nu verslagen. Diocletianus moest het vernietigde leger

vernieuwen door er een groote menigte Barbaren uit het Westen in op te nemen, Gothen en veel Daciërs, en hij probeerde nu het land van den vijand van een anderen kant, langs de bergpaden van Armenië, binnen te vallen.

Het nieuwe leger werd weer aan Galerius toevertrouwd, wiens eenige begeerte het natuurlijk was om zijn nederlaag te wreken. En hij slaagde er ook in. Door een verwoeden, nachtelijken aanval vernietigde hij niet alleen het Perzische kamp, maar nam ook de heele koninklijke familie gevangen. Alleen aan Narsès gelukte het, hoewel gewond, met groote moeite te ontkomen. Stoutmoedig geworden droomde Galerius reeds, als een nieuwe Alexander, van de verovering van Perzië. Maar de Barbaren bedreigden opnieuw de grenzen. In dit zelfde jaar 297 was Constantius genoodzaakt naar Brittannië te vertrekken, en terwijl de Germanen zich krachtig voelden in zijn afwezigheid en Gallië bedreigden, moest Maximianus naar Afrika ijlen, waar een andere opstand uitbrak.

Diocletianus was dus wel genegen om vrede te sluiten, en in het begin van 298 werd hij ook inderdaad gesloten en wel op condities, die de verre tijden in de herinnering hadden kunnen terugroepen, toen Rome overal triumfeerde. Heel Mesopotamië, dat vroeger door Septimius Severus overwonnen was, werd weer aan het Rijk teruggegeven en bovendien deed de koning van Perzië afstand van vijf Armenische provincies in de vallei van den Boven-Tigris, die vroeger door Sapor den eerste veroverd waren. De bronnen stemmen in de aanwijzing van deze provincies niet overeen. Armenië tot aan Zinta, in Medië Atropatine, werd erkend als 't gebied van Tiridates; Iberië (het tegenwoordige Georgië) werd een vazalstaat, niet meer van Perzië, maar van Rome. Het Romeinsche Rijk kreeg in het Oosten weer een strategische grens, die uitnemend was voor de verdediging van Syrië en Klein Azië, en bovendien belangrijke bondgenooten. In het kort, het sloot een vrede, die veertig jaren zou duren. Gedurende dezen tijd slaagde Diocletianus

erin de binnenlandsche orde in het Rijk stevig te grondvesten. Tegenover een vast en geregeld bestuur nam de chronische anarchie een einde. Krachtig geleid door de twee Augustussen en de twee Caesaren en door den vasten wil en den krachtigen geest van den eersten der Augustussen, gleed het schip van staat met gebolde zeilen naar een lachenden horizon. De vrees voor de wet drukte op de onderdanen, maar zij vereenigde hen ook in een krachtige, publieke discipline. Zelfs de vermeerdering der belastingen scheen bijna gecompenseerd door hun nieuwe verdeeling, door de rationeele methoden om ze te innen en door de terugkeer van de algemeene welvaart. De nieuwe keizerlijke familie verheugde zich in den algemeenen gunst; haar goddelijkheid gaf niemand meer aanstoot; integendeel, ze werd zelfs aanbeden door de onderworpen volken en de *felicitus saeculi* scheen de zwaarste inspanningen van achttien jaren moeizamen arbeid te willen kronen. De politieke en militaire crisis, begonnen met

den dood van Alexander Severus, scheen dus tot een einde te zijn gekomen.

V.

Ongelukkigerwijze was er in het werk van Diocletianus een contradictie, die het ernstig ondermijnde. Diocletianus had geprobeerd het Rijk te redden van de Barbaren, die het van buiten aanvielen en het van binnen Barbaarsch maakten, of met andere woorden, hij had de vernietiging van het romanisme en het hellenisme, door de crisis van de derde eeuw begonnen, voltooid en die om zoo te zeggen officieel gemaakt, door een reorganisatie van het Rijk, gebaseerd op beginselen, welke precies tegenover gesteld waren aan die, op welke de Grieksche en Romeinsche staat had gerust. Zodoende had hij vernietigd wat juist de ziel, de kracht en de steun was geweest van het hellenisme en het romanisme, nl. de eenheid van de publieke functies, de aristocratische organisatie van de maatschappij, den politieken geest en het polytheïsme. Met

andere woorden, Diocletianus verving een bewonderenswaardige beschaving, die gedurende eeuwen door zijn verschillende organen — godsdienst, familie, staat, intellectueele cultuur — een levende eenheid was geweest, door een geheel van instellingen, die, behalve een blijvende historische herinnering aan de grootheid van Rome, geen ander geestelijk beginsel hadden dan den Aziatischen eeredienst van den Souverein-God, een beginsel, dat te nieuw was en te gering van beteekenis om een onmetelijke massa als die van het Rijk te kunnen bezielen. Het Rijk is als 't ware een groot lichaam met een kleine en zwakke ziel, op zoek naar een ziel, die voor 't groote lichaam geschikt is. De door Diocletianus ingestelde orde was dus een ledige orde, en in deze leege orde ontstaan nu nog twee tegengestelde stroomingen, die zich ook verder ontwikkelen. De eene heeft ten doel om in deze nieuwe vredesatmosfeer de oude cultuur, litteratuur, kunsten, filosofie, godsdienst, door wat er nog van over is, weer te doen herleven. Deze cultuur was

zoo rijk en zoo roemvol geweest, dat talloos velen maar niet konden begrijpen, zelfs niet na zooveel rampen, dat zij dood was, en tegen elken prijs wilden ze haar in haar oude eenheid doen herleven.

De andere strooming wilde het ledige van de nieuw ingestelde orde vervullen door de nieuwe Christelijke leer, die de oude opvatting van het leven en van den staat omver wierp. Door voor goed de aristocratische structuur van de oude maatschappij te vernietigen, had Diocletianus den voor naamsten hinderpaal voor het Christendom in het Rijk uit den weg geruimd, en hoe ontzaggeijk ook nog de hinderpalen mochten zijn, die bleven, zij vermochten niet de aanhangers van een leer te ontmoedigen, die bezield waren met zulk een geweldige kracht en met zoo'n sterke overtuiging aangaande de taak, om het menschelijk geslacht te herscheppen.

Geplaatst tusschen deze twee stroomingen, probeerden Diocletianus en zijn collega's de eerste te begunstigen zonder zich in ieder

geval ernstig te verzetten tegen de tweede. Zij poogden de studie van het recht, van de litteratuur, van de architectuur weer in eere te herstellen, door aan de scholen en aan de onderwijzers hun machtige bescherming te verleen en door de mannen van aanzien te beloonen en te eeren. Zoo riep Diocletianus den grammaticus Flavius en den rhetor Lactantius naar Nicomedië; beschermde hij de school, waar Beritus het recht onderwees en probeerde hij als studenten er zelfs jonge Arabieren heen te trekken. Zoo koos Constantius Chlorus eerst als *magister memoriae* den beroemden rhetor Eumenius, en vervolgens den bekenden onderwijzer aan de beroemde school van Augustodunum. Het werd een officiëel leerstuk van het nieuwe régime, in zeer welsprekende bladzijden opgesteld door Eumenius, dat de letteren de gewijde bron zijn van alle deugden en de beste voorbereiding voor alle betrekkingen, zelfs die van officier. Deze bezorgdheid voor het geestelijk leven kan men gemakkelijk verklaren. Hoe vervallen

het Rijk ook was na zoovele rampen en met zooveel Barbaren op verschillende posten, toch had het altijd behoefte aan deze groote cultuur, die het in 't leven geroepen had, die er het sieraad van geweest was en die het gedurende twee eeuwen had doen leven. Veel moeilijker daarentegen is het te begrijpen, hoe het Rijk zoo lang, tot aan het jaar 303 met het Christendom in vrede heeft kunnen leven, dat toch in zoovele capitale kwesties precies tegenover den geest stond van de hervorming van Diocletianus. Maar in dien tijd waren de Christenen zeer talrijk in de regeering en aan het hof, en het schijnt zelfs, dat de keizerin en haar dochter in betrekking hebben gestaan tot den nieuwen eeredienst. Diocletianus was te wijs en te voorzichtig om niet te begrijpen hoe gevaarlijk een vervolging had kunnen zijn voor de eenheid en den vrede van het Rijk, en gedurende verscheiden jaren weigerde hij dan ook de Christenen als vijanden te behandelen. Niettemin was er aan het hof een zeer sterke partij, die deze wijze politiek niet billijkte, en

van welke Galerius het hoofd was. Naar het schijnt kreeg deze partij eindelijk de overhand ten gevolge van de moeielijkheden, die het Christendom aan het keizerlijk gezag berokkende, in het bijzonder in het leger ten opzichte van de militaire discipline. Het Christendom had ook nog fanatieke aanhangers, die weigerden militairen dienst te verrichten, zooals een zekere Maximilianus, die den twaalfden Maart van 't jaar 295 te Theveste ter dood werd gebracht. In ieder geval, naarmate de nieuwe godsdienst zich meer verbreidde, werd het getal Christenen, die toestemden in het leger te dienen, steeds grooter en grooter.

Maar al werd de tegenzin in den oorlog ook kleiner, een andere moeielijkheid bleef onoplosbaar, nl. de vereering van de keizers. De Christenen konden den Souverein-God niet erkennen en niet aanbidden. Maar de vereering van dien Souverein-God was juist de grond van de militaire discipline. Op dit punt was overeenstemming eenvoudig onmogelijk, en den een of anderen dag

moest het conflict wel uitbreken. In 302 werden alle Christenen door een edict uit het leger gebannen, en een jaar later, den 24sten Februari 303, werd het door een ander edict gevolgd, het eerste van Diocletianus, dat werkelijk tegen de Christenen inging, dat de vernietiging der Christelijke tempels en boeken, de ontbinding der gemeenten en de confiscatie van hun bezittingen beval, de vergaderingen der geloovigen verbood en dezen van alle publieke ambten uitsloot. Daar het edict geen bedreiging met den dood inhield, was het betrekkelijk gematigd, maar zijn uitvaardiging had een groote verwarring ten gevolge. In Syrië brak een opstand uit en het keizerlijk paleis te Nicomedië werd in brand gestoken. De vijanden van de Christenen beschuldigden hen ervan de aanstichters van deze wanordelijkheden te zijn. Van hun kant beschuldigden de Christenen hun vijanden er weer van, dat zij door met opzet opschudding te verwekken, den toorn van Diocletianus tegen hen poogden te doen ontbranden.

Het is onmogelijk uit te maken wie van de twee partijen ongelijk had. Eén ding is zeker, dat deze wanordelijkheden als vergelding een tweede edict uitlokten, dat veel scherper was. Dit edict beval de gevangenneming van alle bisschoppen, priesters en diakenen, die weigerden de heilige boeken uit te leveren, de stomme bewaarders van de oproerige leer.

Maar Diocletianus deinsde er klaarblijkelijk voor terug om de dingen tot het uiterste te drijven, zoozeer zelfs, dat hij in de tweede helft van hetzelfde jaar, den zeventienden September 303 de gelegenheid aangreep van de groote publieke plechtigheid van de *Vicennalia*, d. w. z. van de feesten ter eere van den twintigsten verjaardag van de regeering der twee Augustussen, om een soort van algemeene amnestie uit te vaardigen. Alle Christen-gevangenen, die zich bereid verklaarden om openlijk tot den ouden godsdienst terug te keeren, moesten in vrijheid gesteld worden. De anderen zouden niet alleen van deze gunst niet

kunnen genieten, maar ze moesten zelfs om hun dwaze koppigheid streng behandeld worden.

Deze edicten zijn de welsprekendste getuigen van de macht van het Christendom. Zij doen duidelijk zien hoe Diocletianus aarzelde om den strijd aan te binden met een vijand, van wien hij wist, dat hij talrijk en sterk was. Zooals altijd, wanneer een staat worstelt met een gevaar, dat hij niet bij machte is af te wenden, zoo nam ook Diocletianus zijn toevlucht tot halve maatregelen, welke geen ander resultaat konden hebben dan dat ze het kwaad verergerden. De tegenstand van de Christenen werd verbitterder en het Rijk werd gedwongen strenger maatregelen te nemen, waarvan het zich eerst had onthouden. Op het einde van het jaar 308 of 309 werd Diocletianus ernstig ziek en Galerius nam de regeering in het Oosten zoolang over. De partij, die den strijd tot het uiterste wilde en van geen schikking wilde weten kreeg in de regeering de overhand. Galerius en Maximianus kwamen overeen het derde

vervolgingsedict uit te vaardigen en Diocletianus besloot het te onderschrijven. Dit edict legde aan alle onderdanen van het Rijk de verplichting op aan de goden te offeren. De weigerachtigen werden met lijfstraffen bedreigd.

Deze vervolging duurde acht jaar, maar hoewel zij de hevigste en de meest systematische geweest is van alle vervolgingen, die het Rijk tegen het Christendom heeft ondernomen, toch had zij niet die onverzoenlijke wreedheid, die de kerkelijke traditie haar heeft toegekend. De toepassing was zeer verschillend al naar de landen en al naar het karakter van de Caesaren en Augustussen. Zoo heeft Constantius Chlorus slechts eenige kerken verwoest, maar deed hij het geweten der geloovigen geen geweld aan. Indien hij soms executies beval, dan waren zij voor een groot gedeelte het gevolg van de levendige reactie en van de werkelijke dorst der geloovigen om zich zelf te offeren, die velen met vreugde naar het martelaarschap dreef. Maar Diocletianus

heeft maar weinig deel genomen aan de verschillende vervolgingen van deze lange periode, waarvan we de groote historische beteekenis in het volgend hoofdstuk nader zullen bezien. Twintig jaren van regeeren hadden hem vermoeid, en hoewel hij de zestig nog niet bereikt had, had zijn gehaast en druk leven zijn krachtig gestel vóór zijn tijd ondermijnd.

Reeds sedert jaren dacht hij er over zich terug te trekken en als belangeloos toeschouwer getuige te zijn van de verwerkelijking van zijn groote hervormingen zonder dat hij overal aanwezig behoefde te zijn om ze te leiden. En zoo liet hij zich te Salone, in zijn Dalmatië een landhuis bouwen om zich terug te trekken.

Maar hij wilde zich niet alleen uit de staatszaken terugtrekken; hij had den wensch, dat zijn trouwe deelgenoot in de moeielijkheden Maximianus het ook zou doen en hij had hem laten zweren hem na te volgen. Deze ijverige regeerder scheen aangegrepen door de gevaarlijke nieuwsgierigheid om te weten

wat er met het Rijk zou gebeuren, wanneer zij, die het hervormd hadden, van het tooneel verdwenen waren. En de groote ure kwam eindelijk. Het was de eerste Mei van 't jaar 305. Drie mijlen van Nicomedië legde Diocletianus, op een heuvel, die zich zacht boven de vlakte verhief, aan den voet van een zuil, die het beeld van Jupiter droeg, daar, waar hij zelf, omringd van de hooge personages van het Rijk en van de hoogwaardigheidsbekleeders van het leger, Galerius met het purper had behangen, daar legde Diocletianus dien dag zijn diadeem, zijn scepter en zijn keizerlijken mantel af, benoemde Galerius als zijn opvolger en gaf hem als Caesar een officier van de protectores, Maximinus Daia.

Op denzelfden dag, misschien op het zelfde uur had dezelfde ceremonie te Milaan plaats, waar Maximianus van den troon afstand deed ten behoeve van Constantius en het purper der Caesaren om de schouders legde van een ander officier, Severus.

Voor Diocletianus en voor Maximianus

begon toen de periode van hun leven, die in de geschiedenis bekend is onder den naam van „quies Augustorum”. Maar het schijnt, dat gedurende de acht jaren, dat Diocletianus nog leefde in zijn ontzaggeijk paleis tusschen zee, hemel en bergen, jagende en zijn groetentuin verzorgende, de oude en afgeleefde Augustus toch nooit beschouwd werd als een particulier persoon. Tot den laatsten dag van zijn leven behield hij alle titels en ontving hij alle eerbewijzen, die hem door zijn verleden toekwamen; voor de nieuwe vorsten bleef hij „onze heer en onze vader”. En toen zijn laatste ure gekomen was, eerde de senaat hem met een apotheose, gelijk aan een vergoddelijking en die alleen aan de keizers ten deel vielen.

Maar hij leefde lang genoeg om den uitslag te zien van den strijd tusschen het Rijk en het Christendom, dien hij als een verschrikkelijke ramp had willen vermijden, en om getuige te zijn van de besliste overwinning van het Christendom, die hem moest toeschijnen een nog noodlottiger gebeurtenis

te zijn dan de strijd, dien hij in zijn wijsheid zoo gevreesd had. Deze overwinning beteekende het einde van de oude beschaving en was het noodzakelijk gevolg van het geheele werk, dat hij met een geheel ander oogmerk volbracht had.

HOOFDSTUK IV.

Constantijn en de overwinning van het Christendom.

I.

DIOCLETIANUS had geprobeerd het gezag weer te grondvesten op drie beginselen: de verdeeling van het Rijk, de goddelijkheid van de keizers en de keuze door coöptatie. Zijn systeem was dus meer gecompliceerd en verfijnd dan de Aziatische monarchie, die gebaseerd was op de dynastieke beginselen der erfelijkheid en in zekere mate van de eenheid. De zoon was niet rechtens de opvolger van zijn vader, maar de gekozen opvolger werd door adoptie zoon van zijn voorganger. Op deze wijze had Diocletianus bij de laatste verdeeling

van het Rijk den zoon van Constantius Chlorus, Constantijn van den troon uitgesloten, evenals Maxentius, den zoon van Maximianus. Als hoogste eer aan de Grieksch-Latijnsche beschaving, die, op het punt van te sterven, dit systeem nog had voortgebracht, had Diocletianus de souvereine rechten van het verstand willen redden, door zich bij de keuze van den keizer niet te beperken tot dit toeval aller toevallen, dat eigenlijk de geboorte is, terwijl hij op deze wijze tegelijkertijd had gehoopt de eerzuchtige twisten bij iedere opvolging te vermijden, die aan het Rijk zooveel kwaad hadden gedaan.

Maar het systeem was te gecompliceerd voor de hevige hartstochten en voor de grove cultuur van de half-barbaarsche elementen, in wier macht het Rijk gevallen was. Het kon niet functioneeren. Er was nog geen jaar verlopen sedert Diocletianus en Maximianus afstand hadden gedaan, toen Constantius Chlorus stierf, één zoon, Constantijn, nalatend, dien Diocletianus bij

zijn nieuwe verdeeling van de macht had uitgesloten. Maar Constantijn was een intelligent, energiek en zeer eerezuchtig jong-mensch, en nauwelijks was zijn vader dood, of hij liet zich door zijn soldaten te Eboracum tot Caesar uitroepen, zonder te wachten op de beslissing der Augustussen (28 Juli 306). Deze stoutmoedige daad had succes. Om een burgeroorlog te vermijden, erkende Galerius, die de oudste en de meest gezag-hebbende van de twee Augustussen was, het fait accompli en benoemde Constantijn tot Caesar, terwijl hij Severus den rang van Augustus gaf. Maar de burgeroorlog, dien hij had gehoopt te vermijden door Gallië af te staan, brak korten tijd later in Italië uit, juist omdat hij in Gallië had toegegeven. En nu in een ernstiger vorm. Het oude Rome verdroeg niet dan met moeite het feit, dat het tot provinciestad was teruggezonken. De afwezigheid van het hof en van den keizer wondde tegelijkertijd den trots en deed schade aan de belangen van de metropool. De senaat had geen gezag meer ;

de praetorianen telden niet meer mee; het volk miste de groote pracht en alle voordeelen van de vroegere tijden. Toen dan ook Galerius een nieuwe volkstelling beval, gebruikten het volk en de praetorianen deze als voorwendsel om een opstand te maken en ze riepen Maxentius, den zoon van Maximianus, die niet ver van Rome woonde en sedert de troonsbestijging van Constantijn ook wel den keizerlijken troon wilde beklimmen, tot Augustus uit (27 October 306). Maxentius riep ter bevestiging van zijn gezag zijn vader te hulp, die er niet over voldaan was, dat hij zich had teruggetrokken, en de zoon bracht den vader er toe zijn keizerlijken titel weer te hernemen. Het stelsel van de tetrarchie was vernietigd. Het Rijk had voortaan zes keizers, vier Augustussen en twee Caesaren!

Ditmaal wilde Galerius echter het voldongen feit niet erkennen en hij droeg Severus op Italië weer te veroveren. Maar de naam van Maximianus, de oude collega van Diocletianus, was nog een macht. De

soldaten van Severus wilden niet strijden tegen den ouden generaal en liepen liever over naar den tegenstander. Te Ravenna, waarheen Severus gevlucht was, moest hij het purper aan Maximianus teruggeven, die hem er, weinig tijd tevoren, mede bekleed had (307). Een tweede poging tegen Maxentius, nu geleid door Galerius zelf, had niet meer succes. Italië, ontevreden over het nieuwe régime en over de nieuwe meesters, die het vreemd waren, had zich solidair verklaard met Rome en met Maxentius. De steden sloten hunne poorten voor den wettigen erfgenaam van de macht van Diocletianus. In deze omstandigheden achtte Galerius het voorzichtiger Rome niet te belegeren, dat door Aurelianus zoo goed versterkt was. Hij verliet het schiereiland en noodigde te Carnuntum (in Pannonië) Diocletianus zelf uit, in de hoop, dat deze door zijn raad en door zijn gezag hem een oplossing aan de hand kon doen van het conflict, dat het keizerrijk dreigde te doen uiteenvallen.

Groot was de hulde, gebracht aan den stichter van de tetrarchie, maar het resultaat was maar middelmatig. Zelfs de schepper van de tetrarchie slaagde er niet in haar te reorganiseeren. Waarschijnlijk zou hij het wel gekund hebben, als hij had kunnen besluiten de macht zelf weer in handen te nemen. Maar dat wilde hij niet. Maximianus, die reeds in onmin met zijn zoon geraakt was, en Galerius poogden tevergeefs hem te overreden het keizerlijk purper weer aan te nemen. De conferentie besloot alleen, dat een nieuwe Augustus, een oude kameraad van Galerius, Lucinianus Licinius, in plaats van Severus met de regeering van Illyricum zou bekleed worden (November 307), dat Maximianus weer tot zijn particulier leven zou terugkeeren en dat Maxentius van de regeering zou worden uitgesloten. Dit middel was erger dan de kwaal. Maxentius hield zich, niettegenstaande de besluiten van Carnuntum, in Italië staande. Maximianus legde het purper niet af en poogde zich te verstaan met Constantijn, aan wien hij zijn

dochter Fausta ten huwelijk gaf, en zoo in hem den steun te vinden, dien hij niet in Maxentius gevonden had. De benoeming van Licinius bracht nieuwe moeilijkheden. Licinius kwam tot de hoogste waardigheid in het Rijk zonder ooit Caesar te zijn geweest en streefde zoo Maximinus Daia en Constantijn voorbij. De twee Caesaren protesteerden daartegen. De eerste liet zich door zijn troepen tot Augustus uitroepen en de tweede eischte van Galerius, dat deze hem tot dezelfde waardigheid zou verheffen. In het begin van 308 waren er, behalve Maxentius en Maximianus, vier Augustussen en deze vier waren volkomen gelijk. Alle pogingen van Diocletianus waren tot onvruchtbaarheid gedoemd door de eerezucht van de Augustussen en de Caesaren; de eenheid van het Rijk was opnieuw verbroken en de onzekerheid van het gezagsbeginsel, waarop de hoogste macht rustte, deze doodelijke kwaal, waardoor het Rijk sedert Augustus zonder ophouden was gekweld, riep een nieuwe crisis in het leven, die niet

eindigde, voor dat stroomen bloed vergoten waren. Het eerste slachtoffer ervan was Maximianus, die onder duistere omstandigheden verdween. Men zegt, dat hij een samenzwering op touw had gezet tegen zijn schoonzoon, en het staat vast, dat Constantijn hem te Marseille liet arresteeren en hem twee jaar later voor altoos liet verdwijnen (310) zonder eenigen eerbied voor de groote diensten, die hij toch aan het Rijk bewezen had. Te midden van deze wanordelijkheden vaardigden drie van de vier wettige keizers plotseling, in 311, een edict uit, waarbij met de vervolging van het Christendom werd opgehouden!

II.

Hoe moeten we deze plotselinge verandering verklaren van een politiek, die reeds zoovele jaren geduurd had? Waaraan dankten de Christenen het, dat een einde kwam aan de laatste groote vervolging, die zij hadden te ondergaan? Terwijl wij in de onmogelijkheid verkeeren om de rol naar waarde te schatten,

die de persoonlijke overtuigingen van de keizers speelden in dezen ommekeer, kunnen we beter den invloed nagaan, dien de gevaarlijke binnenlandsche toestand van het Rijk oefende. Het was duidelijk, dat de overeenkomst tusschen de vijf Augustussen niet lang zou kunnen duren nu er onder hen geen enkele was met overwegend gezag, zoodat er vroeg of laat een nieuwe burgeroorlog moest uitbreken. Maar Maxentius en Maximinus Daia waren den ouden heidenschen eeredienst gunstig gestemd en waren tegen de Christenen. Maximinus Daia probeerde zelfs aan het heidendom een krachtigere organisatie te geven. Het is dus waarschijnlijk, dat de drie andere Augustussen van meening waren, dat ze zich door dit decreet den steun van het Christelijk element zouden verzekeren, van zoo groote betekenis met het oog op de gebeurtenissen van de toekomst. Met andere woorden, de Christenen profiteerden van de verzwakking van het Rijk, waarvan deze nieuwe crisis ten opzichte van de hoogste macht de oorzaak was.

Zoo was dus het decreet van 311 één van de teekenen, bij zoovele andere, die een nieuwen burgeroorlog aankondigden. Inderdaad scheen hij dadelijk na de uitvaardiging van het edict, bij den dood van Galerius, uit te breken. Licinius en Maximinus begonnen met elkander de opvolging met de wapenen te betwisten, maar kort daarna wierpen zij het op een accoord en verdeelden het Oosten. Maximinus nam Klein Azië, Syrië en Egypte, terwijl Licinius de rest van de Oostersche provincies nam, van den Bosporus tot aan de Adriatische Zee. De crisis zou weldra uitbreken, niet in het Oosten, maar in Europa. Sedert twee jaar reeds ging Constantijn, die zich al in voorspoedige oorlogen tegen de Franken en de Alamannen onderscheiden had, nauwkeurig de gebeurtenissen in Italië na. Maxentius versterkte zijn positie, organiseerde legers, die, naar men zei, bestemd waren om Gallië aan Constantijn en Illyrië aan Licinius te ontrukken, en zocht toenadering tot Maximinus, die krachtig de vervolging van de Christenen in Syrië, Egypte en de

andere provincies voortzette. Ook Constantijn zocht toenadering tot Licinius, aan wien hij zijn zuster Constantia tot vrouw gaf, bracht een leger op de been, en sloot in Italië met verschillende personen in het geheim vriendschap om niet de fout van Severus en Galerius te begaan en het schier-eiland te betreden als een vijandelijk land. Toen hij in het begin van 312 meende gereed te zijn, trok hij met ongeveer 50.000 man, voor de helft uit uitgelezen en beproefde soldaten bestaande, over den Cenis de Alpen over. Den eersten tegenstand wierp hij met gemak neer; hij maakte zich meester van de Povlakte en trok daarna tegen Rome op. Maxentius had Rome geen oogenblik verlaten. Hij vertrouwde vast op de krachtige positie van de stad, op zijn talrijke legerscharen en op al de hinderpalen, waarop de expedities van Severus en Galerius gestrand waren. Maar Constantijn had zijn tocht beter voorbereid en hij had een deel van de bevolking op zijn hand, de Christenen. Hij werd dus onderweg niet opgehouden door

de moeielijkheden en den tegenstand, die Severus en Galerius niet hadden kunnen overwinnen.

Toen Maxentius hoorde, dat Constantijn aan het hoofd van een sterk leger, na een overwinningstocht Rome naderde, en dat de bevolking, die zijn regeering moe was, den inval had begunstigd, begreep hij, dat hij niet binnen de muren van de stad kon blijven toeven, en hij verliet de stad om den vijand in het open veld tegemoet te gaan. De slag had plaats te *Saxa* of te *Castra Rubra*, bij het tegenwoordige Ponte Milvio en eindigde met den nederlaag van Maxentius. Maxentius zelf en een groot deel van zijn leger kwamen in de rivier om (25 October 312). Den volgenden dag hield de overwinnaar zijn intocht in Rome. Het corps der praetorianen werd ontbonden en hun legerplaats, waar zoo veel keizers waren gekozen en afgezet, ontmanteld. Maar voor den senaat moesten de van achting getuigende woorden, die Constantijn dien dag tot dat lichaam richtte, veel aangenamer zijn, daar

hij beloofde de oude voorrechten haast alle te zullen herstellen.

Als belooning ontving hij den titel van eersten Augustus en een triumfboog werd opgericht, die men nog kan bewonderen en die versierd werd met de overblijfselen van den boog van Trajanus.

III.

De verovering van Italië, die spoedig zou gevolgd worden door de onderwerping van Afrika, verbrak ernstig het evenwicht in de macht van de drie keizers. Vooral de toestand van Maximinus werd er erger door. In het begin van 313 kwamen Licinius en Constantijn te Milaan bijeen, om de problemen, die van de nieuwe situatie het gevolg waren, op te lossen. Wij weten niet welke kwesties er op deze conferentie behandeld werden. De ellendige geschiedbeschrijving van dien tijd heeft er ons niets van overgeleverd. Maar het ligt toch voor de hand om te veronderstellen, dat, terwijl Licinius bewilligde in de nieuwe uitbreiding

van de macht van Constantijn, hij van dezen vrijheid van beweging kreeg tegen Maximinus. Maar het congres van Milaan, waarover we zoo slecht ingelicht zijn, is om een andere reden beroemd in de geschiedenis, nl. om het nieuwe tolerantie-edict ten gunste van de Christenen, dat men beschouwt als den definitieven triumpf van het Christendom. Het gaat eigenlijk niet om den triumpf van het Christendom, want dit edict erkende den nieuwen godsdienst nog niet als superieur aan al de andere en evenmin als den eenigen waren godsdienst of als den officiëelen eeredienst van den staat. Het edict beperkt er zich toe het voorafgaande, dat van 311, met nadruk te bevestigen; het schenkt aan de Christenen opnieuw de vrijheid van eeredienst, reeds twee jaar tevoren toegestaan; het heft de laatste overblijvende beperkingen op en het biedt een nieuwe praktische sanctie door dat de Augustussen bepaalden, dat de goederen, die gedurende de groote vervolging in beslag genomen waren, aan de Christelijke kerken moesten

teruggegeven worden. De gevolgen van de crisis ten opzichte van de hoogste macht duurden nog immer voort en de Christenen plukten er de vruchten van. Naarmate Maximinus in de provinciën van het Oosten zijn vijandige politiek voortzette en de Christenen vervolgde, versterkten de twee keizers hun politiek, die welgezind was aan de Christenen. Het Christendom en het heidendom werden in de handen van de keizers, die dongen naar de hoogste macht, wapenen voor den burgeroorlog. Het is heelemaal niet onmogelijk, dat de twee keizers volstrekt niet hebben ingezien welk een ontzaggelijke beteekenis hun edict in de oogen van het nageslacht zou krijgen; en het is waarschijnlijk, dat onder de behandelde kwesties dit, vergeleken bij andere vragen, door hen werd aangezien als van een betrekkelijke waarde, waarmee de geschiedenis zich niet meer zou bezighouden. Maar wanneer hebben staatsmannen, wanneer zij bezig waren elkaar de macht te betwisten, begrepen waarom ze

werkelijk streden en wat de werkelijke beteekenis was van hun daden? Ze zien niets anders dan het kleine spel, waarmee ze bezig zijn en waarvoor ze in vuur geraken. En, inderdaad, Maximinus begreep dadelijk het spel van zijn tegenpartijders volkomen en hij aarzelde geen oogenblik om te handelen. Licinius was nog in Italië, toen hij reeds het Balkanschiereiland binnenviel, stormenderhand Bijzantium innam, daarna Perinthus en eindelijk naar Adrianopel oprukte. Licinius moest er heen ijlen ter verdediging. Maar een groote slag, die plaats had niet ver van Perinthus, op ongeveer achttien mijlen van Heraklea, veranderde den gang van den oorlog. Maximinus werd verslagen, vluchtte naar Cilicië en stierf aldaar.

IV.

Kort tevoren was Diocletianus, na getuige geweest te zijn van de ineenstorting van zijn stelsel, te Salone gestorven. De tetrarchie, die hij had georganiseerd, was voortaan een diarchie geworden, die alleen maar berustte

op het evenwicht van de macht. Hoe lang zou dat evenwicht duren, dat voortdurend bedreigd werd door het wantrouwen, de eerezucht, de rivaliteit, door al de heftige hartstochten van deze semi-barbaarsche periode, in welke geen enkel onbetwistbaar gezagsbeginsel van kracht was? Inderdaad duurde het niet lang of tusschen de twee overgebleven Augustussen brak een oorlog uit. Het schijnt, dat Constantijn onder het een of ander voorwendsel den strijd begonnen is. Licinius werd te Cibalae in Pannonië, aan de Save (het tegenwoordige Vinteow) den achtsten October 314 verslagen en daarna nog eens in Thracië. Maar in geen van beide slagen werd eigenlijk een definitieve overwinning behaald. Constantijn begreep best, dat hij, om zijn mededinger afdoende te verslaan, den oorlog tot in het hart van het Oosten zou moeten voortzetten, maar daarvoor was het grootste gedeelte van zijn legers noodig en zou hij dus de steeds bedreigde grenzen van het Rijk van troepen hebben moeten berooven. Voor zulk

een onderneming had hij geen voldoende troepen en hij gaf dus de voorkeur aan een accord. Licinius, die verslagen was, stemde gaarne in onderhandelingen toe. Constantijn kreeg Illyrië, Griekenland, een deel van Moesië, Macedonië, Epirus, Dardanië, Dalmatië, Pannonië en Noricum. Deze eerste schok was dus doorstaan, het evenwicht tusschen de twee keizers werd weer hersteld en zou zich ongeveer negen jaar handhaven. Gedurende negen jaren behield het Rijk den twijfelachtigen vorm van een diarchie, in welke de macht van de twee keizers alleen binnen de bepaalde grenzen werd gehouden door het wantrouwen en de wederzijdsche vrees.

Maar het was niet anders dan een lange wapenstilstand. Nu het systeem van Diocletianus eenmaal vernietigd was door dat er geen Augustus was, die het door zijn gezag beheerschte, werkte de eerezucht van de beide keizers en van de beide hoven met de natuur der dingen samen om het Rijk naar de werkelijke en erfelijke monarchie te drijven. In deze

negen jaren bereidden de twee keizers zich op alle mogelijke manieren voor op den beslissenden strijd. Zij organiseerden legers, zochten bondgenooten en maakten bovenal gebruik van den strijd tusschen den ouden stervenden godsdienst en den nieuwen, die den eersten met zoo veel energie verving. Constantijn deed alles, wat hij kon om zich den steun van de Christenen te verzekeren. Uit reactie veranderde Licinius van politiek en ging op het heidensche element steunen. Toen de strijd in 323 uitbrak vertegenwoordigde Constantijn niet alleen het Westen tegen het Oosten, maar hij was vergezeld van de beste wenschen der Christenen, toen hij optrok tegen zijn rivaal, tot wien weer de heidenen met vertrouwen en sympathie opzagen. Men weet, dat de overwinning den kampioen der Christenen tegenlachte. Den 3^{den} Juli 323 ontmoetten de twee legers elkaar in de vlakte van Adrianopel. Licinius werd verslagen en na met moed gestreden te hebben, trok hij zich terug naar Bijzantium, dat den landweg naar Klein Azië versperde,

evenals zijn machtige vloot dien over zee. Maar de vloot van Constantijn werd aangevoerd door den oudsten zoon van den keizer, Crispus geheeten, die, hoewel nog zeer jong, zich reeds had onderscheiden in vorige veldtochten tegen de Franken en die den titel van Caesar had ontvangen. Crispus versloeg de vloot van Licinius bij den ingang van den Hellespont, waarop Licinius Byzantium verliet en poogde de wegen naar Klein Azië voor Constantijn te versperren. Maar aan alle kanten omringd door den vijand moest hij bij Chrysopolis (Scutari) strijd leveren en hij werd opnieuw overwonnen (18 September 324). Hij gaf zich aan den overwinnaar over, die, hoewel hij hem het leven beloofd had, hem het jaar daarna liet dooden.

V.

Met deze overwinning verdwenen de laatste sporen van het systeem van Diocletianus en de erfelijke monarchie kon eindelijk het Rijk regeeren, waarvan de eenheid weer was

hersteld. Ditmaal scheen de vrucht rijp; en de lange ontwikkeling van de groote aristocratische republiek, door Augustus gereorganiseerd, begon haar einde te naderen. Constantijn zou de eer hebben de dynastie in het leven te roepen, die het uitgestrekte Rijk zou regeeren, zooals de Ptolomaeën Egypte hadden geregeerd. Alle voorwaarden voor het welslagen schenen nu eindelijk te bestaan. De afkeer van den Grieksch-Latijnschen geest en traditie er tegen was dood. Er waren geen instellingen meer, die sterk genoeg waren om ernstig tegenstand te bieden. De dynastie was klaar, omdat Constantijn alle hoofden, die door hun eerezucht zich tegen hem hadden kunnen verzetten, had verslagen. Het Rijk had behoefte aan een eenhoofdig, centraal, krachtig, duurzaam en blijvend gezag, dat met de bureaucratie, die ervan zou afhangen, de verdwenen aristocratie in alle ambten zou vervangen. Maar toen alle moeilijkheden uit den weg waren geruimd, kwam een nieuwe, op welke we reeds gewezen hebben, ontzaggelijker dan de

voorafgaande : het Christendom. In den beslissenden strijd tegen Licinius had Constantijn gesteund op de Christenen en toen hij eenmaal met behulp van de Christenen overwonnen had, kon hij niet anders meer regeeren dan in overeenstemming met hen en moest hij hun geloof eerbiedigen. De christelijke apologeten zijn veel dichter bij de waarheid geweest dan vele moderne geschiedschrijvers, toen zij beweerden, dat de overwinning van Constantijn over Licinius de beslissende zegemaal van het Christendom over het heidendom was. Indien al niet rechtens, was het Christendom na deze overwinning toch feitelijk de officieele godsdienst van het Rijk, en het duurde niet heel lang, of hij werd het ook rechtens.

Constantijn kon dus alle instellingen en het ceremoniëel van de Aziatische monarchieën in het Rijk invoeren, maar de leer, dat de souverain een god was, niet, want deze politieke afgoderij zou alle Christenen met afschuw vervuld hebben. Had hij al een macht kunnen vestigen, die sterker was dan

die van Diocletianus, doordat de verdeeling van het hoogste gezag onder vier keizers niet noodig was, uit eerbied voor de Christenen had hij moeten afzien van het beginsel van de goddelijkheid van de keizers, en van dezen kant gezien was zijn regeering zwakker dan die van Diocletianus.

De absolute en erfelijke monarchie is een zeer gemakkelijk politiek systeem, vooral omdat het een eenvoudige oplossing geeft voor de twee grootste problemen, die zich aan iedere regeering voordoen: de eenheid en de continuïteit. Maar onder de nadeelen, die het aankleven, is er één in 't bijzonder ernstig, de moeielijkheid om de toekenning van de zoo onbeperkte macht aan één enkele familie als een erfelijk privilege te rechtvaardigen. De ouden, die in hun politieke opvattingen vaak blijken gaven van een naieve koenheid, die wij missen, hadden een zeer radicale oplossing voor deze moeielijkheid gevonden, doordat zij van de souverainen godheden maakten. Waren de koningen goden, dan konden zij ook voorrechten bezitten,

die ongerijmd zouden geweest zijn voor menschen. Het Christendom heeft deze ietwat grove rechtvaardiging van de monarchale macht, die echter voor de eenvoudige geesten zoo uitnemend was, vernietigd. Dit verklaart dan ook waarom het politieke probleem na de opkomst van het Christendom zoo veel moeilijker en samengestelder is geworden dan het tevoren was.

Constantijn moest dat voor de eerste maal te zijnen nadeele ervaren. Indien er één keizer was, die na zijn overwinning op Licinius de krachtigste pogingen deed om de eenheid van het Rijk weer te herstellen, om het opnieuw een samenhangende en machtige regeering te geven, om de oude beschaving, haar cultuur, haar kunsten en haar wetten te redden, dan was het wel Constantijn. Wat was zijn werk rijk en van verschillenden aard en welk een vasthoudendheid legde hij aan den dag! Een vluchtige uiteenzetting moge er een idee van geven. Het politieke en administratieve systeem van Diocletianus verbeterde hij, teneinde den staat nog te

versterken. Werd de souverein al niet officiëel als een god beschouwd, het hof werd toch geheel en al naar Oosterschen trant ingericht; de praal van de ceremoniën, de omvang van de etikette, de weelde der hovelingen en de geheimzinnigheid, waarmee de keizer zich omringde, het werd alles zeer uitgebreid. De hoogwaardigheidsbekleeders hadden een groot personeel onder zich, waarvan de rangen en de titels tot in 't kleinste waren uitgewerkt. Het waren de *questor sacri Palatii*, die men met een tegenwoordigen rijkskanselier zou kunnen vergelijken, en die de wetten voorbereidde en onteekende, waarover het *Consistorium* zou beraadslagen; de *magister officiorum*, een soort van minister van het koninklijke huis, onder wien de politie, de garden van het paleis en de beambten van de centrale administratie ressorteerden; de tweeministers van financiën, de *comes sacrarum largitionum* en de *comes rerum privatarum*. De groote Raad van den keizer, het *Consistorium*, komt nu ook geregelder bijeen dan onder Diocletianus.

Onder de ministers van het keizerlijk huis en het Consistorium staat de bureaucratie, door Diocletianus in het leven geroepen en door Constantijn aanzienlijk uitgebreid.

De uitbreiding van de bureaucratie is één van de verschijnselen, die samen gaan met het verval en de ontwrichting van het keizerrijk. Alle hooge ambtenaren van het Rijk hebben een bureau, een *scrinium* te hunner beschikking, en ieder *scrinium* heeft naar rangen geördend personeel, dat het model zal worden voor de absolute monarchieën van het begin van de moderne geschiedenis. In de provincies wordt de organisatie van Diocletianus nog gehandhaafd. In plaats van de vier tetrarchen is er maar één keizer; de administratieve verdeeling, die Diocletianus in 't leven riep, blijft echter bestaan. Het Rijk wordt verdeeld in twee of drie, misschien zelfs in vier deelen. Aan het hoofd staan de vroegere bevelhebbers der keizerlijke garde, de *praefecti praetorio*, die, nu het corps praetorianen verdwenen is, burgerlijke en rechterlijke functionarissen geworden zijn

van hoogen rang. Onder hen stonden de *vicariï*, en onder dezen de *praesides* of de *consulares* of de *correctores*. Maar het getal der provincies, waarin het Rijk verdeeld was, schijnt nog vergroot te zijn en wel om dezelfde redenen, die Diocletianus tot de verdeling der provincies hadden doen besluiten. Wat is er in dezen tijd nu geworden van de oude magistraturen en van den Romeinschen senaat? Rome heeft nog altoos zijn senaat, zijn consuls, zijn praetoren, zijn edilen en zijn tribunen. Maar deze roemrijke magistraturen zijn bijna niets anders dan stadsbetrekkingen geworden. De organisatie van het leger blijft dezelfde als onder Diocletianus, maar eenige hervormingen werden ingevoerd, die deels door het oorspronkelijk karakter van de inrichting geëischt werden, en voor een ander deel dat karakter te niet deden. Het effectief van ieder legioen wordt nog kleiner gemaakt. Het militaire gezag wordt scherp gescheiden van het burgerlijke; zelfs dat over de cavalerie wordt gescheiden van dat over de infanterie, evenals het beheer van

den dienst der levensmiddelen en der soldij van de leiding van de beweging der legers werd losgemaakt.

Het heele leger wordt verdeeld in drie groote secties. De eerste bestaat uit de palatijnsche militie (*domestici*, *protectores*, *scolares*), die vergeleken kan worden met de oude preto-riaansche garde. Zij bestaat uit een vijfde of zesde deel van het geheele leger; zij vormt nu zoo ongeveer een reserveleger en volgt den keizer op alle belangrijke expedities. De tweede sectie vormden de linietroepen of *comitatenses*; zij was samengesteld uit burgers en barbaren en was in kleine garnizoenen verspreid in de steden van het binnenland. De derde sectie eindelijk bestond uit de grenstroepen (*riparienses*, *castriciani*, *limitanei*) en werd vooral gerecruteerd uit de barbaren en uit de heffe des volks. Zij stonden lager in rang dan de *comitatenses*; hun dienst was langer en hun soldij kleiner, en zij moesten voortdurend in bepaalde grensstreken blijven of in versterkingen, vestingen of verschanste kampen. Een aanzienlijk deel van deze

troepen bestond uit bewoners van de streek. De fout van dit systeem is gemakkelijk te ontdekken: terwijl de uitgelezen korpsen — de palatijsche militie — voor een groot deel paradetroepen waren, was het voornaamste deel van het leger (de comitatenses) verdeeld in kleine stukjes en verspreid in de kleine steden van het binnenland om de publieke orde te handhaven, zoodat dit meer de taak van een gendarmerie had dan van een werkelijk leger. Verder was in alle drie de secties van het leger het element der barbaren te groot. Constantijn opende voor de barbaren zelfs de poorten tot de palatijsche militie. In één keer recruteerde hij eens veertig duizend Gothen.

VI.

Ook de economische wetgeving van Constantijn was zeer belangrijk. Het schijnt, dat hij het is, die het Rijk voor goed een gedwongen organisatie van den arbeid en van de productie heeft gegeven. De voornaamste reden, waarom wij dit gelooven,

ligt in het feit, dat in de Code van Theodosius (XIII, 5) de voornaamste wetten, die den dienst der *navicularii* regelen, van Constantijn zijn, en dat de wetten van de opvolgende keizers, die op dezen dienst betrekking hebben, dikwijls toespelingen maken op andere wetten van hem, die wij niet kennen. De *navicularii* waren de scheepsreeders, die voor rekening van den Staat de transporten over zee bewerkstelligden (koren, marmer, soldaten, voorwerpen voor het leger noodig, enz.). Deze wetten geven ons dus een tamelijk juist beeld van de regeling der zeetransporten in de vierde eeuw, en het is de moeite waard, om er een oogenblik bij stil te staan, om zich een idee te vormen van den toestand, waarin zich de arbeid en de productie bevond in den tijd van den doodsstrijd van het Rijk. De *navicularii* vormden in alle provincies een lichaam, waarvan de leden volgens bij de wet bepaalde regelen door den gouverneur werden aangewezen. Zij werden altijd gekozen uit de bezittende klassen; en indien zij al, als leden van de corporatie, vele

voorrechten genoten, zij konden ook niet weigeren er deel van uit te maken. Voor de personen, die door de wet werden aangewezen, was het een plicht, zooals tegenwoordig de militaire dienst, en wel een plicht, die met de goederen op een ander overging. Iemand, die de bezittingen van een *navicularius* kocht of erfde, nam daarmede tevens de verplichtingen op zich. Waarin bestonden nu deze verplichtingen? De *navicularius* moest een schip bouwen naar het plan, dat de Staat hem verschaftte, en hij moest dit ter beschikking van den Staat houden voor al zijn behoeften. De Staat gaf hem gratis het noodige materiaal voor den bouw en subsidies voor de reizen. Het schijnt, dat de Staat hem ook garant is gebleven in geval van schipbreuk en andere ongelukken. De kosten van reparatie en het eventueele verschil tusschen de werkelijke kosten van de reizen en de door den Staat gegeven subsidies kwamen ten laste van den *navicularius*. In het begin van de vierde eeuw vinden we dus in het Rijk een dwingende regeling van

de transporten ter zee door middel van requisitie. Dit stelsel van requisitie was grootendeels een nieuwigheid, want in de voorgaande eeuwen vinden we er geen spoor van. Het heeft er allen schijn van, dat in de eerste en de tweede eeuw de transporten ter zee vrij waren. Hoogstens beperkten de keizers zich toen er toe om de reeders, die zich in 't bijzonder aan den dienst van den Staat wijdden, door subsidies en gunsten aan te moedigen. Dit stelsel van requisitie moet overigens wel zeer bezwaarlijk geweest zijn voor de *navicularii*, zooals blijkt uit de pogingen, die men deed, om aan dezen last te ontkomen, en uit de talrijke moeielijkheden van den dienst, waarvoor de wetten het geneesmiddel poogden te vinden. Deze moeielijkheden zijn ook merkwaardig om na te gaan. De voornaamste was wel, dat de reizen *opzettelijk* zoo lang duurden. Daar de transporten bezwaarlijk waren voor de *navicularii*, was het in hun belang zoo weinig mogelijk voor rekening van den Staat te varen. De zaak was des te gemakkelijker,

omdat in dien tijd de vaart bij storm en slecht weer niet mogelijk was, zooals in onzen tijd, nu men over ijzeren schepen en stoommachines beschikt. Men moest het mooie weer afwachten en wanneer een storm naderde, moest men een schuilplaats zoeken in de een of andere haven. Onder het voorwendsel van het schip, waarvan de Staat tot op zekere hoogte eigenaar en garant was, niet bloot te stellen aan het gevaar van schipbreuk, kon de *navicularius* het onderweg ophouden zooveel hij wilde, vracht zoeken voor rekening van particuliere personen, en probeeren een persoonlijk voordeel te trekken uit den bezwarenden dienst, dien de Staat hem oplegde. Deze moeielijkheid was zoozeer inhérent aan het systeem geworden, dat Constantijn, zooals uit de Codex Theodosianus blijkt, aan de *navicularii* voor iedere reis heen en terug in de Middellandsche Zee twee jaar moest toestaan! Indien de *navicularius* niet binnen twee jaar aan de autoriteit, die hem de goederen ter transport had toevertrouwd, de *securitates*, de bewijzen

van ontvangst der waren, afgegeven door de autoriteit, aan welke ze waren geadresseerd, had ingeleverd, dan was de reis voor zijn eigen risico; de Staat was niet meer verantwoordelijk voor het schip in geval van schipbreuk. Het belang van den *navicularius* om langzaam te reizen lag hierin, dat de Staat zich nu tevreden stelde met van ieder schip in twee jaar één reis in zijn dienst te eischen. Dit was dan ook de beteekenis van deze wet. Alles tezamen genomen waren de zeetransporten half met lamheid geslagen, en dat in een Rijk, waarvoor de Middellandsche Zee de groote verkeersweg was tusschen de provincies! Maar de *Codex Theodosianus* leert ons ook, dat zelfs deze edelmoedigheid van den Staat niet voldoende was om nieuwe misbruiken te verhinderen. De twee jaren, door Constantijn voor iedere reis toegestaan, waren voor handige *navicularii*, die geen last van een nauw geweten hadden, ruim voldoende om zaken te doen, die nadeelig waren voor het algemeen belang. Zij, die graan vervoerden, verkochten dit heel vaak

in de eerste haven, vooral in jaren van gebrek, om dan bij de volgende oogst goedkoop een nieuwe lading te koopen! Men moest een wet maken, waarbij men wel twee jaar voor de reis toestond, maar waarbij men tegelijkertijd den *navicularius* verplichtte om zijn lading in het eerste jaar af te leveren (*Codex Theodosianus*, XII, 5, 26).

Constantijn heeft zich natuurlijk alleen maar met zoo'n onvolmaakt, zoo'n bezwaarlijk systeem, met een systeem zoo vol van misbruiken, kunnen tevreden stellen, omdat hij geen gebruik meer kon maken van de vrije scheepvaart, zooals de keizers van de eerste en tweede eeuw dit hadden gedaan. Maar waarom kon hij geen gebruik meer maken van de vrije scheepvaart? Wij beschikken te dezen opzichte over geen enkele directe inlichting. Maar we bezitten een document van de hoogste beteekenis, waaruit blijkt, dat we deze buitengewone moeilijkheid moeten toeschrijven aan de uiterst hooge prijzen, die bij het begin van de vierde eeuw het vervoer ter zee, evenals alle producten

en alle soorten van arbeid, bereikt hadden. Dit document is het vermaarde edict van Diocletianus. *De pretio rerum venalium* (Over den prijs van de ten verkoop aangeboden waren), dat van alle goederen den prijs bepaalt, die verkoopers en koopers *op straffe des doods* niet mogen overschrijden. Dit edict heeft ons niet alleen kostbare inlichtingen overgeleverd omtrent de duurte van het leven in het begin van de vierde eeuw, maar het wordt ook voorafgegaan door een lange voorrede van den keizer, waarin het duurteverschijnsel niet alleen bejammerd wordt, maar waarin het met behulp van vele details en met veel kracht ontleed wordt, al geschiedt dit dan ook in een zeer onbegrijpelijk en bizar Latijn. In dit voorwoord wordt uitdrukkelijk gezegd, dat de overdreven hoge prijzen van alle goederen de bronnen van de militaire administratie uitputten, zoodat alle schatten, die in het heele Rijk voor het onderhoud van het leger bijeengebracht worden, steeds meer onvoldoende blijken. Het is niet twijfelachtig

of Constantijn heeft van de gedwongen regeling van de transporten ter zee voor rekening van den Staat gebruik gemaakt, omdat het vrije vervoer hem onmatig hoge prijzen zou gekost hebben.

Zullen wij de diepste oorzaak van deze crisis begrijpen, dan moeten we nog verklaren waardoor de prijzen zóó hoog waren geworden, dat de geheele administratie erdoor gedesorganiseerd werd.

Diocletianus, die het kwaad bejammert en het met geweld wil genezen, doet geen enkele poging om de oorzaken ervan te ontdekken. Maar wij kunnen ze, zelfs na zooveel eeuwen, wel raden. Het waren de uitroeijing van de menschen en de vernietiging der rijkdommen, door den oorlog teweeggebracht, de hongersnooden, de epidemieën en de depreciatie van het geld. Het Rijk had niet meer de menschen en de rijkdommen, die noodig waren om zich te handhaven op het niveau der beschaving, waarop het gekomen was. Daar het een administratie en een sociale organisatie wilde bewaren, die

te duur waren voor zijn verminderde hulpbronnen, werd alles duurder — arbeid en goederen — zooals dat altijd gebeurt, wanneer men aan een markt meer vraagt dan zij kan geven. De depreciatie van het geld, waarvan we de oorzaken reeds hebben gezien, moest toen de gevolgen te voorschijn roepen, die zij in alle tijden heeft te voorschijn geroepen. Toen de standaard, waaraan men de economische waarden moest meten, eenmaal vervalscht was, wist niemand meer precies welke waarde de dingen hadden. De waarde der dingen verloor alle vastheid. Om zich te beschermen tegen de gevolgen van de schommelingen van het geld, was er maar één middel, dat een zekere uitwerking had tegen een zoo grillig kwaad: te probeeren er zooveel mogelijk van te verdienen door alle dingen tegen den hoogsten prijs te verkoopen.

De oorlogen en de anarchie brachten dus de economische organisatie, door welke het materieele leven van de oude beschaving zich tot op dat oogenblik had staande gehouden,

tot ontbinding. Constantijn probeerde deze desorganisatie, die zelfs het bestaan van het Rijk bedreigde, door een gedwongen organisatie tegen te gaan. Daar echter de oorzaken van de desorganisatie bleven, moest deze organisatie wel uitgebreid worden. Gedurende de vierde en de vijfde eeuw werd het economische leven van het Rijk langzamerhand veranderd in een gecompliceerd stelsel van requisities, die steeds willekeuriger van aard werden en ten slotte dat leven verstikten.

VII.

Tenslotte volbracht Constantijn een van de meest vermetele daden, waaraan een hoofd van het Rijk kon denken. Hij ontnam aan Rome zijn kroon en bracht de hoofdstad van het Rijk naar het Oosten over.

Deze handelwijze is groot, machtig, getuigt van diep inzicht en is rijk aan geniale ideeën; maar zij is tegelijkertijd het duidelijk bewijs, dat de zuivere monarchie nog zwakker was dan toen het stelsel van Diocletianus van

kracht was. Men zou van de politiek van Constantijn dit kunnen zeggen, dat hij, om de absolute macht alleen te verkrijgen en uit te oefenen, de grondslagen ervan, welke Aurelianus en Diocletianus met behulp van de Oostersche eerediensten hadden geprobeerd sterker te maken, verzwakt had door te steunen op het Christendom.

Waarom zou Constantijn het ceremonieel nog ingewikkelder hebben gemaakt en de bureaucratie nog uitgebreid, indien hij niet gevoeld had, dat ondanks de concentratie van alle krachten in één hand, zijn regeering nog zwakker was dan de voorafgaande? Zoo kan men ook wel niet anders verklaren, dat een soldaat en een staatsman van zoo groot genie het leger verbrokkelde en vastlegde in zooveel garnizoenen in het binnenland, ver van de grenzen, dan door aan te nemen, dat hij toegaf, dat het leger voortaan meer moest dienen om met geweld de door zooveel ontbindingsmachten bedreigde binnenlandsche orde te handhaven, dan om het Rijk te verdedigen.

Men kan evenmin verklaren, waarom Constantijn de legioenen zoo gemakkelijk opstelde voor de barbaren, tenzij men aanneemt, dat hij zich onmachtig gevoelde in den strijd tegen den afkeer, die de nieuwe Christelijke maatschappij voor het militaire leven voelde. Tenslotte kan men ook de stichting van Constantinopel niet anders verklaren dan als een teeken van de verzwakking van het Rijk. Waren de oorzaken van deze groote gebeurtenis al vele in getal, de voornaamste moet ongetwijfeld gezocht worden in het verval van de Westersche provincies, die verwoest waren door de barbaren, verarmd en ontvolkt. Evenals de ontwikkeling van de Westersche provincies, en vooral van Gallië, den zetel van het Rijk in Italië had vastgelegd, zoo werd deze nu naar het Oosten verplaatst, d.w.z. naar de provincies, die het rijkst, het meest bevolkt en het minst door den crisis van die dagen waren getroffen, nu het Westen ineen stortte. Met buitengewone scherpzinnigheid koos Constantijn de plaats, want Constantinopel ligt op de ideale plaats

voor de hoofdstad van een rijk, dat half in Azië en half in Europa ligt. Maar de hoofdstad van het Rijk naar den Bosporus overplanten dat wilde zeggen, dat de taak van Rome in het Westen — het laatste groote werk van de oude beschaving — was afgelopen, en dat nieuwe tijden een aanvang namen.

Constantijn had evenmin succes in zijn pogingen om met het dynastieke beginsel de eenheid en de continuïteit van het hoogste gezag te verzekeren, als in zijn pogingen tot oplossing van het probleem van het hoogste beginsel van het gezag, dat het Rijk sedert de dagen van Augustus in onrust had gebracht. De dynastie, die hij wil stichten, wordt direct ondermijnd door de oneenigheden, de achterdocht en de jalousie. Op de kwalen, die tot nu toe het Rijk hadden getroffen, volgen nu de bloedige en duistere dynastieke tragedies. In de familie van den stichter zelven vinden we het begin van de lange geschiedenis der paleisrevoluties, waarvan Constantinopel zooveel eeuwen het schouwspel zou zijn.

In 326 reeds laat Constantijn om onbekende redenen zijn zoon Crispus dooden, den overwinnaar der Franken en van Licinius, en kort daarna zijn tweede vrouw Fausta, de dochter van Maximianus. In 333 verrichtte hij een minder tragische daad, maar die als bewijs van de zwakheid van het geheele politieke gebouw, dat hij had opgetrokken, nog veel tekenender is. Hij verdeelde het Rijk onder zijn drie zonen en één van zijn neven. Aan Constantinus wees hij Spanje, Gallië en Brittannië toe; aan Constans Azië, Syrië en Egypte; aan Constantius Italië, Illyricum en Africa, alle drie met den titel van Augustus; en aan zijn neef Dalmatië Thracië, Macedonië en Achaïe met den titel van Caesar. Eindelijk werd aan een broeder van dezen, Hannibalianus, de vacante troon van Armenië en de grensgebieden van Pontus gegeven. Waarom had hij nu zooveel gestreden en zooveel bloed vergoten om de tetrarchie van Diocletianus omver te werpen, wanneer hij die zelf weer instelde; alleen zwakker en in een gevaarlijker vorm? We

mogen niet vergeten, dat Constantijn evenmin de kracht had om de verschrikkelijke vraag naar het wettig principe van de hoogste autoriteit tot oplossing te brengen. Het dynastieke principe, ontdaan van zijn goddelijk karakter, was evengoed zwak, onzeker en onvast als alle andere beginselen, waarmee men het in het Rijk had geprobeerd. Constantijn begreep, dat hij noch de noodige kracht, noch de autoriteit had om de begeerten van alle leden van zijn familie meester te blijven en zijn gezag over te dragen aan een enkele van zijn kinderen. Daarom gaf hij er de voorkeur aan het Rijk te verdeelen in de ijdele meening het daardoor gemakkelijker rust te geven, terwijl hij op deze wijze de met elkaar wedijverende eierzuchtige verlangens, die hij toch niet vermocht te onderdrukken, kon voldoen.

VIII.

Maar hoewel deze verdeeling van het Rijk het werk van Constantijn in zijn wezen te niet deed, was zij toch niet het ernstigste gevaar. Hij verbrak slechts de materieele

eenheid! Veel ernstiger was het gevaar, dat door de overwinning van het Christendom de zedelijke eenheid van het Rijk bedreigde. Het lijdt geen twijfel — en hij zegt 't ook zelf in een edict, dat we later zullen aanhalen — of Constantijn had zich bij het Christendom aangesloten en had het begunstigd in de hoop de zedelijke eenheid van het Rijk, die door den doodelijken strijd tusschen heidenen en christenen verbroken was, op deze wijze weer te herstellen. Constantijn was nog te zeer een politicus van de oude ideeën om niet op Romeinsche wijze den godsdienst te beschouwen als een instrument in handen van de politiek. Daar het Christendom in dezen tijd meer verbreid was en ook krachtiger was dan het heidendom, was het politieke wijsheid om de christianisatie van het heele Rijk te verhaasten. Maar het Christendom was geen godsdienst, die, evenals de verschillende heidensche godsdiensten, kon dienen als politiek instrument. Het had een moraal en een leer, die geheel apart en onafhankelijk waren, en die geen staat voor zijn politieke

doeleinden kon wijzigen. Constantijn zag al dra in, dat de ketterijen, die langen tijd door de vervolgingen niet zoo naar voren waren getreden, opleefden, zoodra het Christendom door zijn hulp en steun triumfeerde, en dat zij een macht waren, die gevaarlijk was voor den vrede en de orde. Het is niet te veel, wanneer wij beweren, dat Constantijn, toen hij de eenheid van het Rijk probeerde te herstellen met behulp van het Christendom, er een nieuwe ontbindende kracht inhaalde, n.l. de theologische disputen. De geschiedenis van de groote Ariaansche ketterij is er het bewijs van.

Een priester van Alexandrië, Arius, was sedert eenigen tijd begonnen te leeren, dat de Christus, of, om de theologische term te gebruiken, de *Logos* door God evenals de andere schepselen uit het niet was geschapen, en dus niet uit de goddelijke substantie; dat God hem vrijwillig had geschapen en niet door noodzakelijkheid ertoe gedwongen; en dat hij als zoon was aangenomen krachtens zijn verdiensten, zonder dat uit deze aanneming

volgde, dat hij eenig deel had aan de godheid. Zoo kwam Arius ertoe de identiteit van de drie personen der triniteit en de godheid van Christus te loochenen. Deze ketterij was geen nieuwigheid; andere dergelijke ketterijen waren reeds vroeger voorgekomen. In het Oosten, waar de filosofische ontwikkeling en de hartstocht voor de dialektiek nog levendig waren, had deze leer een geweldigen storm veroorzaakt. Sedert de Christenen geen vervolgingen van de heidenen meer hadden te vreezen, was de godheid van Christus het voorwerp geworden van een verschrikkelijken strijd. Alexander, bisschop van Alexandrië had, daarin gesteund door den wensch van een synode van honderd bisschoppen, Arius in 321 uit de Christelijke gemeenschap gesloten.

Maar Arius stond niet alleen. Doordat zijn leer zoo eenvoudig was, was zij meer begrijpelijk voor de middelmatige menschen dan de andere, zeer duistere en diepzinnige leer van de triniteit. Door de sympathie, die hij bij het in 't Oosten zoozeer verbreide

heidensche neo-platonisme vond, tengevolge van de haat en de wrok, die vroegere ketterijen hadden achtergelaten, en door de talrijke verschillen, die de Christelijke wereld verdeelden, werd zijn partij weldra zeer talrijk, indien niet zeer gezocht.

De eene synode ging zich nu verzetten tegen de andere synode; de geesten vatten vuur en op de theologische disputen volgden aldra opschudding, kloppartijen en gewelddaden op straat. De veiligheid, waarin de Christenen zich na de overwinning verheugden, begunstigde ook de uitbarsting van slechte harts-tochten bij hen. Kon Constantijn, die door de Christenen was geholpen om de eenheid van het Rijk te herstellen, met onverschilligheid deze godsdienstige crisis, die bijna aan een burgeroorlog deed denken, aanzien? Deze theologische disputen grepen hem aan. En wat hij met zijn politieken zin dacht van deze disputen is ons bekend door den brief, dien hij aan de dissidente Christenen richtte. „Ik had mij voorgesteld de opvatting, die alle volken zich van de godheid maken, tot

één vorm terug te brengen, omdat ik duidelijk gevoelde, dat, indien ik op dit punt naar mijn begeerte een accoord had kunnen tot stand brengen, de gang van de publieke zaken er door vergemakkelijkt zou zijn. Maar ach, welk een nieuwigheid heeft op wreede wijze mijn oor, ja, mijn hart getroffen ! Ik verneem, dat er onder u meer verschillen zijn, dan er vroeger ooit in Afrika waren. Toch wil het me toeschijnen, dat het gaat om een heel kleine zaak, die zooveel twist niet waard is. Gij, Alexander, gij hebt willen weten, wat uw priesters dachten over een punt van de wet; zelfs over een deel slechts van een vraag, die *van alle belang ontbloot is*; en gij, Arius, indien gij het dacht, moest gij zwijgen . . . Men moest niet ondervragen en niet antwoorden, omdat het hier problemen betreft, die men volstrekt niet behoeft te bespreken, doch tot welke de ledigheid u brengt, en die hoogstens goed zijn om den geest te scherpen. Is het nu verstandig, dat gij *om ijdele woorden* een strijd begint van broeders tegen broeders? . . . Het zijn *vulgaire*

dingen, goed voor kinderen zonder ervaring, maar niet voor priesters en verstandige menschen. Geeft mij dus, ik bid u, mijn rustige dagen en nachten terug, zonder ongerustheid, zoodat ik ook in de toekomst de zuivere vreugdekangenieten vanteleven''. De beteekenis van den brief is duidelijk. Constantijn, die den godsdienst opvatte als een politiek instrument om de orde in den staat te handhaven, beschouwt de woede van deze theologische discussies als een dwaasheid. Een godsdienst, die, in plaats van den keizer te helpen bij het regeeren, hem moeilijkheden in den weg zou leggen, scheen hem in zijn trouwe verklaring van de Romeinsche gedachte een monsterachtige ongerijmdheid. En zoo nam hij inderdaad, gebruik makend van het gezag, waarin hij zich onder de Christenen mocht verheugen, het initiatief tot een groot concilie, dat de vraag moest beslissen. In het voorjaar van het jaar 325 kwamen te Nicea meer dan 250 bisschoppen, voor een groot deel uit de provincies van het Oosten tezamen.

Constantijn opende het Concilie met een tamelijk bescheiden rede. Wanneer de vergadering de eenheid in de kerk kon herstellen, dan zou zij een Gode welgevallig werk doen en den keizer een grooten dienst bewijzen. Het concilie werd gepresideerd door één van zijn secretarissen, den bisschop Osius, een tegenstander van het Arianisme en de keizerlijke invloed richtte zich overal tegen deze partij.

Arius werd dus nog eens veroordeeld. En het concilie decreteerde, dat de Christus niet uit het niet was geschapen, en dat hij niet verschillend was van zijn vader, maar dat hij daarentegen geworden was „uit het wezen *des Vaders*”, „*waarachtig God uit waarachtig God*”, en met den Vader *gelijk in wezen*.

Maar de illusie, dat op deze wijze de zedelijke eenheid van het Rijk hersteld was, duurde maar kort. Wat hem als echt Romein met zijn politieken zin een geweldige dwaasheid toescheen, was inderdaad iets van zulk een diepe beteekenis, dat de heele autoriteit van

den keizer onmachtig zou blijken tegenover deze beweerde dwaasheid.

Veroordeeld door het Concilie van Nicea, ging Arius in ballingschap, maar het Arianisme was overal verspreid en machtig en had zelfs aan het hof toegewijde vrienden, onder wie niemand minder dan Constantia, de zuster van Constantijn. Arius gaf dus den strijd niet op. Maar gebruik makende van de dwalingen van zijn tegenstanders en na de leer wat verzacht te hebben, slaagden Arius en zijn partijgenooten erin, den gunst van Constantijn te winnen door hem te overtuigen, dat een verzoening mogelijk was.

De keizer, die altijd bezielde was met de begeerte om de zedelijke eenheid van het Rijk te herstellen, probeerde deze verzoening tot stand te brengen. Maar hij stootte op een onoverwinnelijken tegenstand van den nieuwen bisschop van Alexandrië, Athanasius. Doordat de tegenstanders elke overeenkomst weigerden, werd Constantijn ten slotte geheel naar den kant van Arius gedreven. De keizerlijke gunst schonk deze partij moed

en zij slaagde erin in 335 op het Concilie van Tyrus Athanasius te doen veroordeelen. Nu werd Athanasius op zijn beurt verbannen, en wel naar Gallië, terwijl zijn aanzienlijkste partijgangers vervolgd en verstrooid werden. Arius keerde als overwinnaar terug en het hof werd overstroomd door Arianen, die haast overal in het Oosten de domineerende partij in de kerk werden.

Maar de tegenpartij was niet ontwapend; en van dit oogenblik werd het Rijk door een ontzettenden strijd en door een onverzoenlijken en verwoeden kamp her- en derwaarts geschud, waardoor aan de vele oorzaken van zwakheid een nieuwe werd toegevoegd.

IX.

Hoe moeten we dit haast ongeloofelijk verschijnsel verklaren? Deze theologische disputen, die een zoo groote rol in de geschiedenis van het Christendom hebben gespeeld, komen den modernen menschen, zooals trouwens ook aan Constantijn, een onbegrijpelijke dwaasheid voor. Maar hier

moet een ernstige vraag gesteld worden. Hoe kwam het toch, dat alle kracht en wijsheid van 't keizerlijk gezag onmachtig waren tegen deze dwaasheid of tegen wat ons voorkomt dwaasheid te zijn? Hoe is het toch mogelijk, dat de menschen elkaar zoo hebben kunnen haten, elkander vervolgen en eeuwen door elkaar vermoorden, een groot Rijk aan den ondergang hebben kunnen prijsgeven, en dat alles om zulke duistere en subtiele kwesties? Want ons, die niet meer zien wat achter deze disputen verborgen is, schijnt het, dat zij niets anders als object hebben dan woorden. Maar wanneer men aldus spreekt, begrijpt men één van de grootste drama's der menschelijke geschiedenis niet. Welk een buitengewone mate van leven hebben deze donkere theologische discussies, wanneer men ze plaatst in de lijst van de verschrikkelijke wanorde van het ontzaggelijke Rijk, dat ineen ging storten, omdat het geen soliede en zeker gezagsbeginsel meer bezat, waarop de sociale orde kon rusten. Noch het oude Grieksch-Latijnsche principe, het aristocratische en

republikeinsche beginsel, gewijd door het polytheïsme, dat gevallen was; noch het nieuwe Aziatische en monarchale beginsel, dat er niet eens in geslaagd was stevig wortels te slaan. De theologische strijdvrage van dezen tijd zijn niets anders dan een titanische poging om een ijzeren intellectueele discipline in te stellen, een levensleer op te stellen, boven alle discussie verheven en die op een oogenblik, toen het politieke gezag wankelde, en het relieuse gezag nog verdeeld en zwak was en alle tradities door de revoluties en de oorlogen, door de vermenging van klassen en volkeren en door het binnendringen der barbaren onderst boven waren geworpen, aan alle stormloopen der verschillende belangen en hartstochten weerstand moest bieden. Wanneer alles onvast is in de wereld, de wetten, de overleveringen, de macht van den staat, de lotgevallen en de belangen van de menschen en de families, dat de menschelijke gedachte dan ten minste flink en vast mocht zijn, in de leer die God door middel van den Messias en de apostelen aan de menschen had geopenbaard en in de

heilige schriften in een voor altoos authentieke uitgave had gegeven! Dat is eigenlijk de diepe gedachte, die men op den bodem van deze verschrikkelijke en duistere theologische twisten vindt. Vele, indien niet alle groote twisten van de orthodoxie met de ketterij, kan men verklaren en begrijpen, wanneer men er zich rekenschap van geeft, dat achter de schijnbaar subtiele en theoretische theologische kwesties de in geheel ander opzicht ernstige vraag zich verborg van de eenheid en de vastheid van de fundamenteele leerstellingen van het Christendom, en dat deze eenheid en vastheid de laatste grond was van de orde in een wereld, die uit elkaar viel, omdat zij het deugdelijke en zekere gezagsbeginsel niet had gevonden.

Het arianisme is een bijzonder duidelijk en leerrijk voorbeeld van deze waarheid. Door den Christus van God te scheiden als één van zijn emanaties en exteriorisaties, gaf het arianisme stilzwijgend toe, dat op die van Christus nog andere emanaties en exteriorisaties konden volgen. Daar God vrijwillig

uit het niet den Christus tot aanzijn had geroepen en aangenomen, kon hij evengoed andere verlossers uit 't niet tot aanzijn roepen en aannemen. Het boek der openbaring was dus nog niet afgesloten ; er konden nieuwe boeken aan toegevoegd worden. Andere Messiassen konden nog verschijnen en de leer van het Christendom kon in een voortdurend wordingsproces nog veranderen, zooals sommige secten van het meest radicale Protestantisme, waarvan Arius ongetwijfeld een voorlooper was, het meenen. Maar te midden van het algemeen verval der wetten, der zeden en der staten moest dit voortdurend wordingsproces van de leer als een misdadige dwaasheid de verlichte en diepzinnige geesten verschrikken, die gevoelden hoe noodzakelijk het was om den menschen, die door de algemeene onbestendigheid tot wanhoop gebracht werden, iets stevigs, iets vast en iets onwankelbaars te geven, waaraan zij zich konden vastklemmen. Vandaar dat er zooveel groote geesten waren, die zich verzetten tegen de ariaansche ketterij en gaarne er verbanning

en dood voor trotseerden. Indien de Christus de zone Gods was, van hetzelfde wezen als de Vader, waarachtig God, geboren uit den waarachtigen God zonder dat de eenheid verbroken werd, dan was het mysterie van de incarnatie eenig en voor altoos afdoende; dan zou geen andere Messias ooit komen; dan was het boek der Openbaring voor altijd afgesloten en dan had de menschheid voortaan in het Oude en Nieuwe Testament het onverwoestbare fundament van de eeuwige waarheid gevonden, waarop zij de zedelijke en sociale orde kon opbouwen, op voorwaarde alleen, dat men ze nauwkeurig interpreteerde. Wanneer wij de groote theologische strijdvragen, waarbij langzamerhand het dogma is ontstaan, aldus verstaan, dan is het niet moeielijk den verschrikkelijken ijver te verklaren, waarmee ze behandeld werden. Wat wilden de groote grondleggers en verdedigers van de orthodoxie? De geloofs-overtuigingen met behulp van het denken en vooral van het bijzondere werktuig des verstands, de dialectiek vaststellen en tot

een geheel samenvoegen en wel op de basis van de openbaring en van de heilige schriftten. Maar het denken is één van de onbestendigste elementen van het universum en de dialektiek is een machtig werktuig, maar waar men zich al heel weinig op verlaten kan, want zij weet zich zeer goed te bedienen van alle harts-tochten, ook van die, welke onrust en wan-orde teweegbrengen in de menschen en in de wereld. Reeds de Grieksche filosofen hadden zich er meer van bediend om de geloofsovertuigingen en de overleveringen van de oude wereld te verwoesten dan ze te steunen en om daarvoor onder het masker van vernuftige sofismen de eeuwige onbestendigheid der hartstochten en der belangen in de plaats te stellen.

Indien het denken van den mensch zich altijd al verzet tegen het zich onderwerpen aan een krachtige en strenge discipline, nog veel meer doet zij dit in tijden van politieke en sociale anarchie. Te midden van de anarchie, die de ineensstorting van een machtig Rijk met zich brengt, de orde willen herstellen

met behulp van het denken, dat is het werk beginnen van den moeielijksten kant; den weg gaan, waar de grootste inspanning vereischt wordt; dat wil zeggen met redeneeringen het hoofd bieden aan alle gevaarlijke harts-tochten, die de anarchie ontketent en die probeeren deze langer te doen duren, omdat ze er van leven!

X.

Het werk was noodzakelijk om tenminste een deel van de wereld te redden van een algeheele ramp, die de heele oude beschaving zou hebben vernietigd; maar het was de moeielijkste taak, waarvoor de menschelijke geest kon gesteld worden. Men moet zich dus niet verwonderen, dat in deze titanische verdediging van de orthodoxie zoo vele mannen zijn opgetreden, die uitblonken door hun intellectueele en moreele grootheid en die de Kerk dan ook verheerlijkt heeft. De grootheid van de menschelijke natuur en van het genie treedt slechts te voorschijn in tijden van crisis en tegenover de moeielijkste en haast onmogelijkste eischen.

Maar wat waren in vergelijking van deze bovenmenselijke poging om met behulp van de dialektiek en de welsprekendheid één stelsel van waarheid op te bouwen en om de machtigste instrumenten van de oude cultuur te gebruiken voor zulk een nieuw doel, de pogingen van Constantijn om de resten van de oude cultuur te redden? Ook in dit opzicht had Constantijn wijselijk het werk van Diocletianus voortgezet. In de nieuwe hoofdstad had hij wat wij een universiteit zouden noemen gegrondvest, waar door den staat betaalde professoren de Grieksche en Latijnsche taal en letterkunde, de rhetoriek, de filosofie en het recht onderwezen, om aldus de functionarissen voor het Rijk op te leiden. Nog bezitten wij verscheidene wetten, waarin Constantijn privileges en voordeelen toekent of de positie verzekert van de geneesheeren, de grammatici en de leeraren in de schoone letteren in alle steden van het Rijk. Maar deze pogingen droegen geen vrucht. Nu alles in een officiëel stelsel van onderwijs geordend was en de litteratuur

en de filosofie der ouden te midden van den doodstrijd van het paganisme geen levenstaak meer hadden te vervullen, verschrompelden deze wetenschappen onder de leiding van middelmatige beroepsleeraren, die op kosten van de genieën van het verleden wilden leven en zich een positie verschaffen, terwijl de nieuwe genieën, de geesten, waarvan groote kracht uitging, den rug toekeerden aan het stelsel van dien tijd, de officiële bescherming verachtten en zich wijdden aan het groote levenswerk, dat hun tijd ze aanwees

Één van de beroemdste boeken van de oudheid, de *Confessiones* (Belijdenissen) van Augustinus laat ons deze geestelijke crisis van de oude cultuur op het duidelijkst zien. Augustinus had van de natuur alle gaven ontvangen, die noodig zijn om een groot schrijver te worden: verbeelding, gevoel, stijl, taalgevoel en een synthetischen en filosofischen geest. De kracht van de dialectiek was bij hem gelijk aan de macht der verbeelding; de vlucht van de fantasie en

van het gevoel aan de diepte van denken. En hij was één van deze officiële leeraren der litteratuur geworden, die sedert Diocletianus door het Rijk betaald werden om de traditie van de oude litteratuur levend te houden. Voor deze keer had het officiële onderwijs tenminste de hand eens gelegd op een werkelijk genie. Maar deze geniale man heeft ons zelf de onvergetelijke beschrijving nagelaten van het ellendige bestaan, dat hij leidde, toen hij zijn leeraarsambt waarnam te Carthago, te Rome en te Milaan. Hij zelf spreekt ons van de ontevredenheid, die hem voortdurend verontrustte en verteerde in dezen tijd; van de geweldige kwelling, zijn groot talent aangedaan in het ledige van deze uitgeputte cultuur, die voortaan geschikt was in het conventionele kader van een officieel onderwijs. Totdat op een goeden dag in een dorp bij Milaan het licht opging voor dezen grooten geest, die met afkeer vervuld was geworden door het lage ambt, waartoe een stervende beschaving hem wilde veroordeelen. De professor verliet zijn

katheder, wierp de oude doode boeken weg en daalde als een stoutmoedig duiker af in de zee, in de theologische afgronden van de genade, van de predestinatie, van den vrijen wil, om daar in de diepte de grondslagen te leggen van de groote brug, die voor Europa de lange en moeilijke overgang zou vormen om van de oude beschaving te komen tot de moderne.

Alles tezamen genomen was het werk van Constantijn geen échec, maar het was voor de helft een mislukking. Deze droeg er weliswaar toe bij om den doodsstrijd te verlengen, maar de catastrophe werd ook voor het oogenblik verschoven. Na hem leefde het Rijk nog wel, maar het was ten prooi aan voortdurende schokken en steeds meer werd het verzwakt. De armoede vermeerderde; naarmate de staat zijn onderdanen met meer geweld onderdrukte en meer van ze eischte, ging de désorganisatie ook voort. De staatskas eischt immer meer; de gruwelijke dynastieke tragedies herhalen zich; het leger valt uit elkaar; de verdediging van de grenzen is onzeker; het

land wordt ontvolkt en de bewoners trekken naar de steden; de kleine steden vervallen tot ruïnes en de groote worden grooter; overal vestigen zich de barbaren; de cultuur in al haar vormen, van de schoone kunsten tot de filosofie, gaat achteruit; de godsdienstige twisten worden verbitterder; de eenheid van het Rijk wordt verbroken; het Oosten en het Westen scheiden zich van elkaar af. Het Oosten verzet zich beter tegen het algemeen verval dan het Westen, omdat de absolute monarchie, terugkeerend tot haar land van oorsprong, er een beetje steviger gevestigd wordt en de algemeene ontbinding krachtiger en langer kan tegenhouden dan in het Westen. Zoo wordt ook de macht van het Rijk langzaam naar het Oosten verplaatst tot op het oogenblik, dat het Westen onder de vernieuwde aanvallen der barbaren ineenstort. Op dat oogenblik is de beschaving in het Westen haast heelemaal verwoest. Eeuwen lang zal er in deze uitgestrekte streken, weer barbaarsch geworden en verlaten, en waarvan vele gekoloniseerd zijn

door de Germaansche overweldigers, niets meer van over zijn dan een paar flauwe herinneringen en enkele fragmentarische sporen, waaronder de eenige levensvatbare de theologie is, die in de laatste eeuwen van het Rijk was opgekomen om de leer van den nieuwen godsdienst tot één stelsel te maken. Gedurende vele eeuwen is de theologie in het Westen de laatste vorm geweest van hooge cultuur, die nog voortleefde temidden van de bouwvallen van al de andere, en die verhinderd heeft, dat Europa geheel en voor goed in barbaarschheid zou zijn ondergegaan. Inderdaad zijn uit deze laatste overlevende vorm langzamerhand de andere voortgekomen om zich opnieuw te ontwikkelen, n.l. de filosofie, de litteratuur, het recht, heel de groote intellectueele beweging, die gevoerd heeft tot de Renaissance. In de intellectueele discipline, die door het dogma door de chaos der middeleeuwen henen bewaard is, heeft Europa langzamerhand de gezagsmiddelen teruggevonden en ontwikkeld, die het Romeinsche Rijk tevergeefs had

gezocht, en die ons werelddeel in staat hebben gesteld om stevige en krachtige regeeringen te vormen. Maar naarmate Europa het gezag der regeeringen heeft hersteld en zich heeft onderworpen aan een sterke politieke discipline, is het steeds onverdraagzamer geworden tegenover deze intellectueele discipline, en tegenover deze intellectueele eenheid, die men van den tijd van Constantijn tot aan de hervorming, meer nog dan de organisatie van de staten en de legers, als een levensnoodzakelijkheid had beschouwd, en die de brug hadden gevormd, over welke Europa een zoo breeden afgrond van barbarie en anarchie had overschreden.

Tegelijk met de organisatie van de groote staten begint het menschelijk denken zich te verzetten tegen alle gezag, waaraan het zich in de middeleeuwen onderworpen had; een dubbele beweging dus, parallel en in tegenovergestelde richting gaande, die zich gedurende drie eeuwen zou ontwikkelen en eindigen in de tegenwoordige situatie: staten van een geweldige macht, zooals ze nooit

tevoren gezien waren, die steunen op een toestand van de grootste intellectuele en moreele anarchie, diende geschiedenisgekend heeft, d.w.z. op het ledige. In het laatste hoofdstuk willen wij kort de laatste en de meest belangrijke faze schetsen, van deze buitengewone verandering in de wereld.

HOOFDSTUK V.

In de derde en in de twintigste eeuw.

DE ondergang van de oude beschaving is een zeer samengesteld verschijnsel geweest, maar het onderzoek, dat wij hebben ingesteld naar zijn oorzaken, schijnt toch wel te bewijzen, dat het is begonnen met een groote politieke crisis. Het is de politieke crisis, die een ongeneeselijke anarchie heeft ontketend en die daardoor langzamerhand de oude beschaving in al haar essentiele deelen heeft gedesorganiseerd. Het is ook mogelijk te bepalen, waarin deze crisis heeft bestaan. In het Romeinsche Rijk had men geprobeerd twee verschillende gezagsbeginselen te vereenigen: het monarchale beginsel, dat een groote ontwikkeling had gevonden in het Oosten, in Klein-Azië, in

Syrië en in Egypte in de dynastieën, die aan de verovering van Alexander den Grooten waren voorafgegaan en die er na gekomen waren; en het republikeinsche beginsel, dat zich in Europa, vooral in Griekenland en Italië had ontwikkeld in de verschillende inrichtingen van den ouden staat. De vereeniging van deze twee, waarvan de *imperator* of *princeps* het symbool was, was altijd gebrekkig geweest, want men was er niet in geslaagd aan te wijzen uit welk constitutioneel beginsel het hoogste gezag van deze republikeinsche monarchie moest afgeleid worden. Dit beginsel was niet de erfelijkheid, zooals bij de monarchieën, en evenmin een geregelde verkiezing, waarvan de gang door de wetten en tradities bepaald was, zooals bij de republieken. Zoolang in elk geval de Senaat zijn oude prestige bewaarde en zijn geweldig groote gezag, werd algemeen erkend, dat het keizerlijk gezag zijn wettigheid aan hem ontleende. Zoodra de Senaat een keizer had erkend, werd hij als wettig beschouwd. De

Senaat was er dan ook twee eeuwen lang in geslaagd om de wettige continuïteit van het régime te verzekeren, al was het dan ook ten koste van soms zeer heftigen strijd en van een bloedigen burgeroorlog. Maar zoodra het gezag van den Senaat eenmaal verzwakt was door de troonsbestijging van Septimius Severus, en door de vestiging van de werkelijke absolute monarchie, was er geen enkel zeer duidelijk en krachtig beginsel, waarnaar de keizer wettig kon gekozen worden: noch de erfelijkheid, noch een verkiezing, noch de bekrachtiging van den Senaat. Vandaar dan ook de crisis, die zich openbaarde in revoluties en oorlogen, en die, zooals wij uiteen hebben gezet, alles verwoest heeft.

Op den bodem van deze geweldige historische crisis vinden we dus den strijd tusschen twee politieke, tegenover elkaar staande beginselen, die men zoekt te vereenigen en die tenslotte elkander vernietigen. Een schitterende bevestiging hiervan vinden we in het lot van het Oostersche Rijk, zoo verschillend van dat

van het Westen. Wat men gewoonlijk den ondergang van het Romeinsche Rijk noemt, is in werkelijkheid de ramp, die de beschaving treft in de provincies van het Westen. Verzwakt door een ongeneeselijke anarchie en overstroomd door de invallen der verschillende volkeren, wordt Europa, dat eertijds Romeinsch was, ontvolkt, wordt weer barbaarsch, en valt uiteen in een groot aantal Staten, die alle gedurende eeuwen gekenmerkt worden door een groote onbestendigheid. In het Oosten daarentegen kan het keizerlijk gezag, onder de vormen van de absolute monarchie, nog eeuwen lang weerstand bieden aan de slagen van het lot.

Het slaagt erin een zekere orde, een militaire macht, een stuk cultuur te bewaren, en het deel van de oude beschaving te redden, dat aan de crisis van de derde eeuw had kunnen ontkomen en dat niet al te zeer in strijd was met den Christelijken geest. Dank zij dezen weerstand, kon het Oosten voor de tweede maal de opvoeder van het Westen worden, dat weer tot barbaarschheid vervallen was.

Maar deze levenskracht van het Oostersche Rijk kan men slechts verklaren door de verschillende wisselingen in de politieke crisis. De absolute en erfelijke monarchie, door Constantijn den Groote gesticht, is beter in het Oosten geslaagd dan in het Westen, omdat zij daar haar land van oorsprong terug vond en derhalve een gunstig en door de traditie toebereid terrein aantrof. In den grond van de zaak was de Romeinsche keizer in het Oosten nooit anders beschouwd dan als de opvolger van de koningen, die onder verschillende namen hun staten hadden geregeerd in de eeuwen, die aan de Romeinsche overwinning voorafgingen, en als dengene, die hun werk had voortgezet. Het Oosten had de aristocratische republiek van Augustus opgevat als een monarchie, waarin alle Staten vereenigd waren tot één geheel. Het is zelfs het monarchale gevoel, waarmede het Oosten den persoon en het gezag van den keizer beschouwde, dat, door zijn invloed op het Westen, gedurende de eerste twee eeuwen van het keizerrijk het republikeinsche karakter

van de constitutie van Augustus verzwakte. En het is door de eeuwenoude gewoonte van een regeering van functionarissen, dat men in de derde eeuw in het Oosten minder merkte van de vernietiging van de aristocratische constitutie, waardoor toch het heele sociale gebouw in het Westen waggelde. Alles tezamen genomen, had het Westen, zoodra de aristocratische constitutie van het keizerrijk eenmaal vernietigd was door het régime, dat half republikeinsch en half monarchaal was, geen regeering meer. De oude republikeinsche instellingen zijn niet meer mogelijk; de absolute en erfelijke monarchie, door Constantijn gesticht, heeft geen levende wortelen in de gevoelens der volkeren, is zwak, onstandvastig en niet in staat om de provincies te verdedigen tegen de invallen der barbaren en om een weinig orde in het binnenland te scheppen. Langzamerhand valt de beschaving uiteen en verdwijnt. In het Oosten daarentegen is het monarchale beginsel krachtiger, want daar vindt het een terrein, door de geschiedenis toebereid.

Ondanks de samenzweringen aan het hof, ondanks de militaire omwentelingen en de tamelijk veelvuldige dynastieke crisissen, kan de absolute en erfelijke monarchie regeeren, een betrekkelijke orde handhaven en het land verdedigen tegen de vijanden van buiten. Zij het ook niet zonder moeite, de beschaving blijft toch leven.

Wanneer wij de dingen zoo zien, dan is deze historische ervaring van zeer groote betekenis voor onzen tijd. Wij bevinden ons in een situatie, die op veel grooter schaal en onder veel samengestelder vormen, diepgaande analogieën heeft met die, welke wij beschreven hebben. Ik heb er reeds in het eerste hoofdstuk op gezinspeeld, maar het is goed er hier op terug te komen. De wereld heeft nog niet bemerkt welke politieke resultaten de wereldoorlog, onafhankelijk van den wil en van de plannen der mannen, die schijnbaar de gebeurtenissen hebben bestuurd, heeft gehad. Men redeneert nog alsof we leefden in de dagen na de Unie van Utrecht. Men heeft toen alleen gezien

— en men doet het nu nog — overwonnenen en overwinnaars, alsof de macht en het prestige zich niet had verplaatst van bepaalde volkeren naar andere. Men heeft nog niet bemerkt, dat in de maand Maart van 't jaar 1917 één der twee politieke beginselen, waarop heel de sociale orde van Europa rustte, het monarchale beginsel een eerste, verschrikkelijke klap heeft gekregen met de Russische revolutie, en dat het een tweeden, ditmaal een beslissenden en doodelijken slag heeft ontvangen, toen in November 1918 het Rijk der Habsburgers en dat der Hohenzollerns ineengestort zijn. Men ziet nog niet in, dat de val van het monarchale beginsel in Europa een gebeurtenis is van de allergrootste beteekenis; dat een politieke crisis, die reeds twee eeuwen geleden begonnen is, er door voltooid wordt, en dat er, evenals in de derde eeuw, gevaar is, dat Europa weer geen enkel gezagsbeginsel heeft. Een kort, maar wat diepgaand overzicht van de gebeurtenissen van de twee laatste eeuwen zal ons, na deze lange studie van de

crisis der oude beschaving, misschien in staat stellen om eenigszins door de dikke duisternis henen te zien, die de toekomst voor ons verborgen houdt. Het Christelijk Europa, dat langzamerhand uit de catastrofe van de oude beschaving was te voorschijn gekomen, had een oplossing van het politieke probleem gevonden, welke in de lijst van de religieuze ideeën, die toen overheerschend waren, bijna volmaakt was. Het had aan alle regeeringen, of die republikeinsch dan wel monarchaal, aristocratisch of democratisch waren, een heilig karakter gegeven, als ze maar wettig waren, d.w.z. als ze hun oorsprong maar hadden in een wettige daad van onbetwistbare geldigheid, of als ze maar door den tijd gewettigd waren. Zoolang deze regeeringen niet iets oplegden, wat in strijd was met de goddelijke wet, was gehoorzaamheid aan deze regeeringen een plicht, door God opgelegd. Aan de dwalingen en fouten van de wettige regeeringen moest men, volgens deze staatsopvatting, niet al te veel waarde hechten, wanneer zij maar niet dreigden te

leiden tot een algemeen bederf. Het hoogste doel van het leven toch was de zedelijke en godsdienstige volmaking van het individu, en dit kon bereikt worden ook wanneer de staat niet volmaakt was. De misbruiken der regeeringen schaadden veel meer degenen, die ze begingen dan hen, die er het slachtoffer van waren; want dezen kwamen er af met materieele verliezen en smarten, terwijl de anderen hun geweten bezwaarden met een zonde, waarvan hun de strengste verantwoording zou worden gevraagd. Door deze opvatting van de regeering werd vrij goed het evenwicht gevonden tusschen de plicht van de regeerders om goed de bevelen, het recht van de volkeren om op goede wijze bevolen te worden en de noodzakelijkheid om de fouten der machthebbers tot op zekere hoogte te verdragen. Maar hoe volmaakt deze opvatting ook was, zij kon zich slechts handhaven in het kader van de religieuze ideeën, die toen overheerschend waren. Voor de eerste maal werd zij geschokt door de golf van ongelooft, die zich meester maakte van

de leidende klassen na den dertigjarigen oorlog, den oorlog, die, doordat men toen openlijk het Katholicisme en het Protestantisme gebruikte als wapenen in een politieken strijd, de eerste groote school voor religieus scepticisme werd voor Europa. De achttiende eeuw stelde tegenover haar de filosofische en rationalistische opvatting, die leidde tot de Fransche revolutie. Het gezag is iets menschelijks; zijn bron vindt men in den wil zelf van hen, die het gehoorzamen en die dientengevolge het recht hebben het te controleren. De werkelijke souverein is dus het volk; zal een wet rechtvaardig zijn, dan moet zij uitdrukking wezen van den wil van het volk. De theorie was verleidelijk, en ze heeft ook den geest van een eeuw verleid, die verlicht was en vol vertrouwen, en die overigens om vele redenen ontevreden was met het régime, waaraan men onderworpen was, en die het onder den naam van tyrannie in den grond niets anders verweet dan zijn zwakte, zijn traagheid, zijn sleur en zijn eerbied voor de overleveringen en verkregen rechten.

De Fransche revolutie probeerde het nieuwe beginsel toe te passen. Maar zoodra men de theorie in praktijk wilde brengen, kwam aan den dag hoe moeielijk de toepassing was. Wat was het volk eigenlijk? Waaraan was zijn werkelijke wil te herkennen? Door welke organen zou het uitdrukking kunnen geven aan dien wil? Men weet hoe de Fransche revolutie heen en weer bewogen is, toen zij het antwoord op al deze vragen wilde vinden. Men heeft slechts al de constituties na te gaan, die men uitwerkte in enkele jaren, om te zien hoe moeielijk de toepassing van het beginsel van de souvereiniteit van het volk was. Nu eens meent men, dat de werkelijke wil van het volk tot uiting komt door het algemeen stemrecht, dan door het dubbele stemrecht en straks weer door het stemrecht, dat aan de belasting, welke men betaalt, verbonden is. Ten slotte wordt de wil van het volk niets anders dan een formaliteit om een militaire dictatuur te wettigen, die gebaseerd is op de macht en die optreedt met een veel absoluter gezag dan dat van de monarchie.

Maar dit rondtasten wordt gemakkelijk verklaard, als men let op den nieuwen souverain, die de ouden moest vervangen. Het bleek aldaar, dat het volk, wiens wil den staat zou hebben moeten regeeren, niet het minste begrip van regeeren had. Soms zelfs bleek het, dat het afstand wilde doen van zijn macht en dat het 't vroegere gezag weer wilde herstellen. Kon men nu den nieuwen souverain de vrijheid laten om afstand te doen? De heele Fransche revolutie heeft met deze onverzoenbare contradictie geworsteld, want in den grond van de zaak is ze niets anders geweest dan een poging van een betrekkelijk beperkte élite tegen den vasten wil der massa, gedaan in naam van de souvereiniteit des volks. Zoo zijn dan ook alle stelsels, die men toen opgebouwd heeft op zulk een wankel en onduidelijk beginsel, zwak en onvast geweest. Zelfs de militaire dictatuur, die de kroon is geweest van alle pogingen van de Revolutie. Gesteund door de overwinningen, valt ze ineen, zoodra de overwinning uitblijft. Door zooveel oorlogen verwoest, en

verontrust door den strijd van de twee gezagsbeginselen, die lijnrecht tegenover elkander staan, zien we dan Europa een groote poging doen om ze te verzoenen en om een duurzame orde te grondvesten. Dit is het werk van het Congres van Weenen en van de Heilige Alliantie. Terwijl het Congres beraadslaagt om Europa weer te herstellen op het beginsel der legimiteit, d.w.z. dat men als wettigen gezagsgrond den tijd en de aanhankelijkheid der volken wil erkennen, is de meerderheid der groote staten van meening, dat men het beginsel der wettigheid moet versterken door de concessie van vertegenwoordigende lichamen. De wettige dynastie keert in Frankrijk terug met een charter. De keizer van Rusland is er op uit de rol te spelen van beschermer van de vrijheid. De koning van Pruisen belooft ook een grondwet aan zijn volk. Onder de groote staten blijft alleen de keizer van Oostenrijk trouw aan de leer van het absolutisme. De andere groote monarchieën neigen met meer of minder vastberadenheid naar een verzoening van de twee

politieke beginselen, waarbij dan echter het nieuwe beginsel ondergeschikt zal zijn aan het oude. De monarchie zal het souvereine beginsel van den staat blijven; de vertegenwoordigende instellingen zullen functioneeren onder haar contrôle, en de vrede zal deze verzoening gemakkelijker maken. De revolutionaire ideeën hadden in den oorlog een goede hulp gehad om de monarchale instellingen te schokken. De Heilige Alliantie zal een overeenkomst zijn tusschen de monarchieën van Europa om het werk van de revolutie door hun twisten niet te vergemakkelijken.

Maar de verzoening mislukt. In Frankrijk gelukt het de wettige dynastie niet dan met de grootste inspanning om de Kamer te houden in de ondergeschikte positie, haar door de grondwet aangewezen, hoewel het parlement toch slechts door een minderheid van gegoeden wordt gekozen. De strijd tusschen de kroon en het parlement, tusschen het goddelijk recht en de souvereiniteit van het volk, tusschen de oude aristocratie en

de bourgeoisie blijft voortduren en wordt verbitterd en onverzoenlijk. Juist door de vrees, die deze strijd verwekt, draagt hij bij tot de overwinning van de absolutistische partij in heel Europa, welke overwinning na 1821 volkomen is.

Overall vergeet men de beloofde constituties te geven en het goddelijk recht triumfeert. Op haar beurt oefent deze algemeene overwinning van het goddelijk recht in heel Europa weer invloed op Frankrijk, waar met Karel X de monarchale partij à outrance de overhand krijgt. De strijd tusschen de twee beginselen wordt steeds verbitterder, totdat in de dagen van Juli van 't jaar 1830 de uitbarsting komt.

De wettige dynastie wordt omvergeworpen. Na een bloedigen strijd van drie dagen komt het beginsel van de souvereiniteit als overwinnaar te voorschijn. Maar men durft toch niet geheel en al gebruik maken van de overwinning, men durft niet de republiek uit te roepen en het volk kronen tot soeverein van den staat. Lafayette zelf biedt weerstand, en

wanneer de hertog van Orleans den 31^{en} Juli zich naar het stadhuis begeeft om daar in den persoon van Lafayette eer te bewijzen aan het souvereine volk, dan vertoont hij zich met hem op het balcon met een driekleur. Een groep handige leden van het parlement, handig bewerkt door een bankier, bereidt een nieuwe verzoening voor tusschen de twee beginselen: de burgerlijke monarchie, of, zooals Louis Philippe het zelf uitdrukte: een troon omgeven door republikeinsche instellingen. De koning erkent, dat de bron van zijn gezag in het volk ligt en in het parlement, dat het volk vertegenwoordigt; het erfelijke pairschap wordt afgeschaft en het stemrecht een weinig uitgebreid, maar het blijft strict in verband staan met de belasting. Het volk, dat Frankrijk regeert, wordt vertegenwoordigd door 200.000 kiezers. Maar de nieuwe verzoening slaagt al evenmin als de voorgaande. De contradictie tusschen het census-kiesrecht en de leer van den wil des volks kan men nog verdragen onder de wettige monarchie. Deze beweerde het gezag

te zijn en kende om zoo te zeggen wel medewerking toe, maar dan in een ondergeschikte rol. Maar de burgerlijke monarchie daarentegen was niets anders dan een delegatie van het volk en onderworpen aan het volk, die haar door zijn wil in het leven had geroepen. Kon men het souvereine volk erkennen in een kleine minderheid van 200.000 bezitters? Het is tusschen de jaren 1830 en 1848 en door reactie op deze monsterachtige contradictie, dat de leer van het algemeen stemrecht de haast mystieke uitdrukking wordt van de souvereiniteit van het volk. Deze neemt haar groote wraak in de revolutie van 1848. Frankrijk werpt de burgerlijke monarchie onderstboven, en proclameert de souvereiniteit van het volk in de republiek, gebaseerd op het algemeen stemrecht. Europa volgt zijn voorbeeld, staat haast overal tegen de absolute monarchie op en vraagt constituties. De kracht was zoo groot, dat alle monarchieën, met uitzondering van Rusland, gedwongen waren toe te geven; zelfs Oostenrijk en Pruisen. Evenals in Frankrijk werd

in haast alle groote staten van Europa, in de plaats van God, het algemeen stemrecht geproclameerd tot de bron van alle gezag. Maar nu herhaalt zich op breeder schaal wat minder duidelijk reeds gebeurd was in den tijd van de Revolutie: wanneer het eerste enthousiasme voorbij is, dan aarzelt het algemeen stemrecht de hoogste macht te aanvaarden; het wantrouwt zijn eigen krachten, ziet rondom zich om steun te zoeken en keert zich eindelijk tot het oude gezagsbeginsel, dat het had moeten vervangen, om zijn verantwoordelijkheid daarop af te wentelen. De Nationale Vergadering, in 1848 gekozen volgens het algemeen stemrecht, is voor de helft samengesteld uit aanhangers van de oude monarchale stelsels, terwijl de andere helft voor het grootste gedeelte bestaat uit geïmproviseerde republikeinen en voor een klein deel uit oprechte en vurige aanhangers van de republiek. De wil van deze Vergadering is zoo verward en onzeker, haar vertrouwen in haar gezag zóó zwak, haar handelen zóó weinig energiek, dat een

groote wanorde zich van heel Frankrijk meester maakt. De revolutie ziet zich weldra voor dit paradoxale probleem geplaatst : heeft het algemeen stemrecht, dat toch de souverein is, het recht, om van zijn hoogste gezag afstand te doen ten gunste van de oude regeeringsvormen? Mag men of moet men het met geweld dwingen om ondanks allen afkeer toch te regeeren? In de bloedige dagen van Juni staat de uiterste vleugel van de republikeinsche partij tegen de Nationale Vergadering en het algemeen stemrecht op, en beschuldigt haar de Revolutie te verraden! Zij wordt overwonnen; het algemeen stemrecht blijft in theorie de meester van den staat, maar tegenover de steeds grooter wordende moeilijkheden van binnen en van buiten wordt het steeds zwakker en verliest langzamerhand den moed, tot op den dag, dat het, geroepen om een president van de republiek te verkiezen, de gedachte krijgt om met den hoed en den degen van Napoleon zich het air en het aanzien te geven van een werkelijken souverein. Van dien dag af is

het lot van de republiek beslist ; het algemeen stemrecht dient weldra tot niets anders meer dan om door een raadpleging in naam een militaire monarchie te legitimeeren, die door een staatsgreep gebaseerd was op het prestige van een naam. In Duitschland speelt zich hetzelfde drama sneller en in een eenvoudiger vorm af. Wat zoekt het parlement van Frankfort nadat het nauwelijks door het algemeen stemrecht gekozen is? Een keizer voor heel Duitschland. Het heeft geen andere begeerte dan den paus van de middeleeuwen te vervangen door de zalving van een nieuwen keizer. Het parlement wendt zich tot den keizer van Oostenrijk, tot aartshertog Johan, tot den koning van Pruisen, en wanneer het ziet, dat al zijn pogingen nutteloos zijn, dan laat het zich zonder tegenstand ontbinden, alsof het niets meer te doen had.

De revolutie van 1848 mislukte dan ook overal. De souvereiniteit van het volk duurt slechts een oogenblik. Constituties, vol voorzichtigheid en wantrouwen, die de vertegenwoordigende lichamen ondergeschikt maken

aan de monarchale macht, zooals in de charter van Lodewijk XVIII, dat is alles, wat in de landen, waar het absolutisme niet slaagt, zooals in Oostenrijk, van de gedane concessies overblijft. Het échec is zoo groot, dat de democratische partijen gedurende drie geslachten geen moed meer durven vatten. Maar het overwinnende beginsel van het goddelijk recht is door zijn overwinning niet minderverzwakt dan het overwonnen beginsel door zijn nederlaag. Ziedaar de tragische keerzijde van de gebeurtenissen van 't jaar 1848, die den sleutel vormen voor de geheele geschiedenis van Europa tot aan den wereldoorlog. Het overwinnende beginsel is niet alleen verzwakt door de concessies, die het onder de bedreiging van de revolutie heeft moeten doen; door de parlementaire instellingen, die na 1848 door haast alle groote staten van Europa zijn aangenomen; maar ook door de tweedracht, die is ontstaan tusschen de groote en de kleine monarchieën van Europa. Indien de revolutie van 1848 de monarchie van den bodem van Europa

al niet heeft weggevaagd, de Heilige Alliantie en den vrede tusschen de monarchieën heeft ze toch verbroken. Zoodra Frankrijk geregeerd werd door een neef van Napoleon, kon het geen deel meer blijven uitmaken van een stelsel, dat oorspronkelijk tegen de familie van den nieuwen keizer gericht was. De koning van het kleine Sardinië had het eerst van allen in 1848 de tractaten van 1815 durven verscheuren en aan het keizerrijk Oostenrijk den oorlog durven verklaren. Indien het parlement van Frankfort al geen keizer had gevonden, was het er toch in geslaagd wantrouwen en achterdocht te wekken tusschen Pruisen en Oostenrijk door de kroon aan den koning van Pruisen aan te bieden. Weldra zaaide de Krimoorlog voor goed tweedracht tusschen de Habsburgers en de Romanoffs. De eendracht tusschen de drie groote hoven van het Noorden, die, in het stelsel van de Heilige Alliantie, het fundament was van de monarchale macht in Europa, werd voor altijd verbroken. Europa was in wanorde, vol van onrust en tweedracht, aan

zich zelf overgelaten. Victor Emanuel II en Cavour zijn de eersten, die van deze wanorde en van die tweedracht profiteeren. Zij maken gebruik van de afgunst en het wantrouwen, die de wederoprichting van het keizerrijk in Frankrijk heeft doen ontstaan tusschen dit land en Oostenrijk en het gelukt hun Napoleon III mee te sleepen in een oorlog tegen de Habsburgers. Door de vaan van de vrijheid en de constitutie te planten, gelukt het hun na Solferino een groote beweging over het geheele schiereiland uit te lokken, die hun veroorlooft het in één grooten staat te vereenigen. De kleine absolute hoven worden in Italië vervangen door één enkele constitutioneele monarchie.

Maar de gebeurtenissen van Italië zouden op zich zelf niet voldoende zijn geweest om Europa uit de onzekerheid en de beroering te redden, als niet Piémont den weg had geopend voor Pruisen. Door een staatsgreep, die getuigde van fantastische vermetelheid, gelukte het Bismarck aan de onzekere situatie, die geschapen was in heel Europa door de

revolutie van 1848, een einde te maken ten voordeele van Duitschland en het monarchale beginsel. Hij wist te profiteeren van de tweedracht, die de revolutie van 1848, de Krimoorlog, de oorlog met Italië en de revolutie in Polen hadden doen ontstaan tusschen Oostenrijk en Rusland, tusschen Rusland en Frankrijk en tusschen Frankrijk en Engeland; hij wist goed gebruik te maken van het gereorganiseerde Pruisische leger en van de revolutionaire leer van het algemeen stemrecht, en slaagde er op deze wijze tegen den wil van het Pruisische parlement in om Oostenrijk te verslaan en om onder de hegemonie van Pruisen het Noordduitsche Verbond te stichten. Hij werpt dit Verbond tegen Frankrijk en sticht het Duitsche Rijk onder een vorst, krachtens het goddelijk recht, en met een parlement, door het algemeen kiesrecht gekozen.

Bismarck scheen het probleem te hebben opgelost, dat Lodewijk XVIII en Karel X niet hadden kunnen oplossen: de samenwerking van het monarchale en het democratische

beginsel, waarbij het laatste aan het eerste ondergeschikt werd gemaakt. Gedurende vier-en-veertig jaren heeft Duitschland met succes het politieke plan verwerkelijkt, dat in 1830 in Frankrijk de wettige dynastie had doen vallen. Om deze reden hebben de conservatieve partijen van de heele wereld in den oorlog van 1870 de wraak gezien van de monarchie op de revolutie van 1848, de groote overwinning van het monarchale beginsel. Gedurende deze vier-en-veertig jaren scheen de monarchie zich zoozeer te consolideeren, dat zij niet meer bang was voor vele van de democratische leeringen en instellingen, die vroeger beschouwd werden als onbestaanbaar met een monarchale regeering. De parlementaire instellingen worden algemeen; alleen Rusland biedt nog weerstand tot in 1905; de verkiezingen omvatten steeds breeder lagen der bevolking. Zelfs het keizerrijk Oostenrijk neemt tenslotte het algemeen stemrecht aan. De republikeinsche ideeën verdwijnen meer en meer. Van uit een politiek oogpunt gezien, staat Frankrijk geïsoleerd,

en indien het er al door taaie en voortdurende pogingen in slaagt om een republiek te organiseeren, gegrond op het algemeen stemrecht en op de publieke opinie, onder de groote machten van Europa blijft het toch alleen. Ook wordt het van alle kanten met groot wantrouwen aangezien. Het kan ook met een betrekkelijke rust zijn stoutmoedige poging voortzetten, omdat het profiteert van de stevigheid van de algemeene orde, die in heel Europa door de macht van de monarchieën verzekerd is. De monarchie schijnt de beslissende overwinning te hebben behaald in den grooten strijd, in 1789 begonnen, met de democratische leeringen.

Maar het is toch maar een illusie. Het accord tusschen de drie groote hoven van het Noorden, Berlijn, Weenen en Sint Petersburg, de grond van de macht van het monarchale beginsel, is voor altoos verbroken. Alle pogingen, door Bismarck in het werk gesteld om het te herstellen, zijn mislukt. Rusland sluit tenslotte een bondgenootschap met Frankrijk. De legers, door loting gevormd,

gevaarlijk geschenk van de revolutie aan de monarchieën, ontwikkelen zich vooral in Duitschland en in Rusland. Het prestige van het monarchale beginsel wordt vergroot door deze nieuwe legers van Xerxes, waarover zooveel koningen en keizers bevel voeren. Maar niemand vermoedt, dat al te groote macht gevaarlijker kan worden dan zwakheid. Tenslotte rust het monarchale systeem van Europa geheel en al op de hegemonie van Duitschland en deze hegemonie kan zich op den duur niet anders handhaven dan door de wereld te toonen, dat de macht, die haar gegrond heeft, nog steeds overwegend is zooals in 1870, of zelfs nog meer. Vroeg of laat moest de dag komen, waarop Duitschland de wereld dit bewijs zou moeten geven!

Toen deze dag eenmaal gekomen was, hebben Duitschland en Oostenrijk met de ontzagelijke legers, die zij met behulp van de lichting en den vooruitgang van de industrie hadden kunnen organiseeren, Rusland aangevallen. Daaruit is een onbeperkte oorlog geboren, waarin Oostenrijk en Duitschland

Rusland vernietigd hebben, maar waarbij zij zelf doodelijk gewond zijn. De Russische revolutie, door het voorbeeld en door het ledig, dat zij op de flank van de centrale rijken heeft geschapen en de onbeperkte oorlog door de afschuwelijke uitputting van alle krachten der twee landen, hebben de Duitsche en de Oostenrijksche revolutie te voorschijn geroepen. De val van de Habsburgers en de Hohenzollerns, na dien van de Romanoffs, is de eindcatastrophe geweest van het monarchale beginsel, d.w.z. van het gezagsbeginsel, dat heerschte over het grootste gedeelte van Europa!

En zoo zien wij bij het begin van de twintigste eeuw Europa in dezelfde positie als waarin het Romeinsche Rijk zich bevond bij het begin van de derde eeuw, n.l. tusschen twee gezagsbeginselen, beide even onmachtig, d.w.z. zonder eenig beginsel om te regeeren. De groote strijd tegen het democratische beginsel, in 1789 begonnen, schijnt te zijn geëindigd met den ondergang van de beide tegenstanders. Het monarchale beginsel is

*

dood. Reeds geschokt door het ongelooft, door het rationalisme, de gelijkheidstheorieën, de oorlogen en de revoluties van een eeuw, is het volkomen weggevaagd door den wereldoorlog. Hier en daar vindt men nog tronen in Europa, als rotsen, die boven den zondvloed uitsteken, maar die er op zitten zijn geen koningen; het zijn schaduwen.

Er zullen in Europa nog wel gedeeltelijke restauraties plaats hebben, maar deze restauraties zullen niets anders zijn dan hulpmiddelen en politieke combinaties, die juist zoolang zullen duren als politieke combinaties duren! De eerbied, de bewondering voor het beginsel en het haast religieuze vertrouwen erin, zijn voor langen tijd dood.

De catastrophe, die ze heeft gedood, is te verschrikkelijk.

Maar het tegenovergestelde beginsel, dat zou hebben moeten profiteeren van het monarchale beginsel, is dat nu zelf in staat om dit te vervangen? Er is reden om eraan te twifelen. Onder de beschaafde landen van het Westen zijn er drie regeeringen, die

werkelijk en uitsluitend berusten op het beginsel van de souvereiniteit van het volk, Zwitserland, Frankrijk en de Vereenigde Staten. Zwitserland is niet slechts een klein land, maar ook als klein land bevindt het zich in zeer bijzondere condities. We kunnen het dus maar tot op zekere hoogte als voorbeeld nemen. De Vereenigde Staten hebben bewezen, dat de democratische instellingen zelfs een zeer uitgestrekt continent kunnen regeeren. Maar ze hebben het bewezen in Amerika. Frankrijk is weliswaar een groote staat van Europa, die democratisch geregeerd wordt, maar het is er niet in geslaagd democratische instellingen in het leven te roepen dan door een taaie en somtijds verschrikkelijke krachtsinspanning, die in een krachtig en rustig Europa meer dan een eeuw geduurd heeft, en niet anders dan door aan dit doel een menigte van andere kostbare goederen en belangen op te offeren. In de vele landen, waarvan men tusschen 1917 en 1918 zoo maar op eenmaal een republiek heeft gemaakt, vindt men echter niets dergelijks. Zij hebben met

een handommekeer instellingen aangenomen, die zij tot op dat oogenblik veracht hadden, en die gebaseerd waren op beginselen, welke sedert 1848 door den gang van zaken zoowel als door een handige propaganda bij hen in discrediet waren. Welk geloof kunnen zij nu hebben in deze beginselen? De democratische republiek is voor deze volkeren niets anders dan een improvisatie, door de wanhoop ingegeven, en buiten welke er niets is dan de brutale dictatuur van de macht.

Rusland bewijst het. De democratische republiek heeft er acht maanden geduurd, n.l. van Maart tot November 1917. In de maand November 1917 werd na een zeer korte regeering aan het souvereine volk de macht ontnomen door de dictatuur van de communistische partij, of om het nauwkeurig te zeggen, van de kleine oligarchie, die deze partij beheerscht. Één van haar eerste daden is geweest de ontbinding van de Constituanten. Daarna is zij een verwoede campagne begonnen tegen de democratische beginselen van het Westen, waarbij zij tegenover de

burgerlijke ideologie van de democratie de leer van de dictatuur van het proletariaat stelde, die niets anders is dan een voorloopige rechtvaardiging van een absolufistisch régime. In Hongarije heeft de republiek na weinige maanden plaats gemaakt voor de dictatuur van het proletariaat, welke op haar beurt weer het veld moest ruimen voor een militaire dictatuur. In Duitschland wordt er over de republiek op pijnlijke wijze getwist, onmachtig als zij is tusschen de twee uiterste oppositiepartijen, die haar van links en van rechts met steeds grooter kracht aanvallen. In de overige republieken, die vóór kort zijn ontstaan, treft men dezelfde onzekerheid aan. Tegelijk worden de verwarring en de wanorde steeds grooter in de monarchieën, die hun bestaan nog te danken hebben aan het feit, dat ze zooveel mogelijk een republiek gelijk probeerente worden, in Italië, Roemenië en Servië.

Dit schijnt het grootste gevaar te zijn, dat op dit oogenblik de Westersche beschaving bedreigt. Wanneer we Frankrijk en Zwitser-

land uitzonderen, kunnen we zeggen, dat men op het vasteland van Europa niet meer duidelijk ziet hoe het kan en moet geregeerd worden. Men gelooft niet meer in een gezagsbeginsel, dat algemeen geëerbiedigd wordt; en in de groote onzekerheid, waarin men zich bevindt, laat men zich gemakkelijk verleiden tot krankzinnige revolutionaire daden, en laat men zich meesleepen tot dwaze avonturen. De wereldoorlog heeft veel verwoest, maar van hoe weinig beteekenis is dat alles nog maar, wanneer we het vergelijken bij deze vernietiging van alle gezagsbeginselen! Indien Europa regeeringen had, die over een zekere kracht en over erkend gezag beschikten, wat zou dan het werk van den wederopbouw met de geweldige middelen, waarover de Westersche beschaving beschikt, gemakkelijk en snel gaan. Maar door den oorlog verwoest, in diepe ellende gestort, een speelbal van allerlei politieke, economische, militaire en diplomatieke moeilijkheden, die het gevolg zijn van den oorlog, zonder regeeringen, die in staat zijn om te

regeeren, zou het grootste deel van Europa wel eens tot een langdurige anarchie kunnen vervallen. De geschiedenis van de derde en de vierde eeuw stellen ons in staat om te raden wat dan in Europa zou gebeuren. Het gezagsbeginsel is de sluitsteen van alle beschavingen; wanneer het politieke systeem uiteenvalt tot anarchie, dan gaat de beschaving op haar beurt spoedig te gronde.

Daarom heb ik deze tragische bladzijde uit de oude geschiedenis wat uitvoerig in de herinnering van onze tijdgenooten teruggeroepen. Drie landen bevinden zich voor 't oogenblik in een betrekkelijk beteren toestand, de Vereenigde Staten, Engeland en Frankrijk. Zij hebben den oorlog gewonnen, zij het dan ook tegen een verschrikkelijken prijs; zij zijn rijker dan de andere, en zij hebben regeeringen, die nog functionneeren te midden van de algemeene anarchie. In dit opzicht schijnt Frankrijk in 't bijzonder in een gunstige positie te verkeeren. Het staat op het punt om de vruchten te plukken van een arbeid van een eeuw lang, want het heeft het

voorrecht een democratische regeering te hebben, die functionneert, en dat wel op dit vreemde oogenblik in de geschiedenis, nu, behalve de dictatuur en de tyrannie, de democratische regeering de eenig mogelijke is, al functionneert die dan ook nergens elders. Maar daarom moeten deze landen dan ook hun rijkdommen en hun kracht en de betrekkelijke orde, die bij hen heerscht, gebruiken om de andere landen te helpen om den staat en den rijkdom te vestigen op de eenig mogelijke grondslagen. Laat ons hopen, dat zij zich niet laten verleiden door de illusie, dat zij zich te midden van de algemeene anarchie wel isoleeren kunnen! Deze anarchie zou de beschaving in twee derde van Europa volkomen desorganiseeren en zij zouden al heel spoedig door dit ontzaggelijke ledig opgeslokt worden. Europa zal in zijn geheel gered worden of in zijn geheel ondergaan. Het gevaar is nog des te grooter voor allen, omdat een tijd van anarchie in verschillende opzichten veel gevaarlijker zou zijn voor onzen tijd dan dit het geval was in de derde

eeuw. In de derde eeuw had de desorganisatie van de beschaving plaats, terwijl twee godsdienstige stelsels, het heidendom en het christendom, heerschten, die paal en perk stelden aan de intellectueele en moreele anarchie, en indirect ook aan de politieke anarchie. Ieder mensch bezat tenminste een zeker aantal ideeën en beginselen, die onwrikbaar in zijn geest bleven wonen, al was ook het heelal in elkaar gevallen. Wanneer de politieke anarchie algemeen zou worden en alle gezagsbeginselen zouden vallen, dan zou dit samenvallen met de meest volmaakte intellectueele anarchie, die Europa ooit heeft gekend. Iedere partij of groep, die, bij de plotselinge schokken van deze anarchie zich voor een dag van het gezag zou meester maken, zou meenen gerechtigd te zijn om de heele wereld naar nieuwe principes te hervormen, den staat, de moraal, de aethetica, de familie, het eigendom enz. Welk een wanorde zou niet geboren worden uit al deze pogingen. Rusland is er een bewijs van. Het zou verstandig zijn om de gebeurtenissen,

die Rusland in beweging brengen, vooral eens te bezien van uit dit gezichtspunt. Zij zouden aan een beschaving, die vol van illusies is over haar kracht en stevigheid, kunnen toonen welke de verre gevolgen zijn, wanneer het gezagsbeginsel door een ramp wordt getroffen in een tijd, die niets meer weet van intellectueele discipline.

201496_030

ferr020onde01

De ondergang van de oude beschaving